

Prins onder Plaggen

*Vorstengrafheuvels op de
Maashorst bij Oss*

Prins onder Plaggen

Vorstengrafheuvels op de Maashorst bij Oss

Evert van Ginkel

met medewerking van:

Richard Jansen

David Fontijn

Harry Fokkens

Quadrant n°. 1

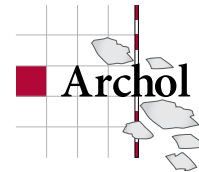
Het onderzoek en deze publicatie zijn mogelijk gemaakt door:

Provincie Noord-Brabant

Universiteit Leiden

COLOFON

© 2009

ISBN 978-90-8890-035-8

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden

www.sidestone.nl

Sidestone bestelnummer: SSP53280001

Omslagontwerp: Karsten Wentink, Sidestone Press

Lay-out: Corné van Woerdekom, Sidestone Press

De Quadrant-reeks is een initiatief van Sidestone Press en TGV teksten & presentatie. Meer informatie: www.sidestone.nl/quadrant

Dit archeologisch onderzoek is uitgevoerd binnen het onderzoeksprogramma Ancestral Mounds, gefinancierd door NWO, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
De ontdekking van Heuvel 7	7
Een dodenlandschap op de Maashorst	19
Graven naar graven bij Zevenbergen	37
Prins onder plaggen	51
Nawoord	69

Voorwoord

Oss is om verschillende redenen een begrip in de Nederlandse archeologie. Al meer dan vijfendertig jaar voeren archeologen van de Leidse Universiteit hier het grootste en langdurigste archeologische onderzoek van het land uit. Aan de noordrand van de stad hebben ze tientallen hectaren opgegraven, waarbij boerderijen en erven uit de late prehistorie en de Romeinse tijd zijn gevonden. Ten zuiden van Oss richt de archeologische aandacht zich vooral op prehistorische grafheuvels. Het beroemde Vorstengraf van Oss werd in 1933 al opgegraven en tussen 1997 en 2005 opnieuw van alle kanten bekeken, inclusief de minder bekende heuvels daaromheen. Tijdens dat laatste onderzoek groeide ook de belangstelling voor een nabijgelegen groep grafheuvels waarvan het bestaan al langere tijd bekend was: de heuvels van Zevenbergen, een buurtschap waarvan de naam mogelijk van hun bestaan is afgeleid.

Eind 20ste eeuw bleek dat een deel van dit complex ernstig werd bedreigd door de aanleg van de rijksweg A50/59. Dat gaf de archeologen de gelegenheid om er de schop in de grond te steken. In de zomer van 2004 startten de Universiteit Leiden en het daaraan verbonden archeologische bedrijf Archol voor het eerst in lange tijd met een grafheuvelopgraving. Ze onderzochten zes van de Zevenbergse heuvels, inclusief het gebied tussen de heuvels in, een aspect waar vroeger weinig aandacht voor was. Eén graf lieten de gravers ongemoeid: Heuvel no. 7, de grootste en intrigerendste van de groep. Pas in 2007, bij de nieuwe wegwerkzaamheden, konden ze ook daar terecht en werd een uniek onderzoek afgesloten. dat wil zeggen; de opgravingen, want juist Heuvel 7 leverde vondsten op die een zeer langdurige behandeling binnenskamers vereisten, wilden ze hun geheimen prijsgeven.

Dit boekje onthult de geheimen van Heuvel 7 - voor zover dat nu mogelijk is, want nog niet alle raadsels rond dit graf zijn opgelost. In ieder geval is duidelijk geworden dat we hier niet alleen met een bijzonder graf te maken hebben, maar ook dat het hele 'dodenlandschap' ten zuiden van Oss een uitzonderlijk fenomeen is in de Nederlandse prehistorie. De legendarische 'Vorst van Oss' blijkt gelijkwaardige tijdgenoten te hebben gehad. Ze vonden op de rand van de Maashorst hun laatste rustplaats, temidden van hun volgelingen en de mensen die zij als hun voorouders beschouwden.

Richard Jansen, David Fontijn & Harry Fokkens

De ontdekking van Heuvel 7

Gewijde plek - verboden toegang!

Taboe is een tamelijk alledaags Nederlands woord, dat zowel bijvoeglijk als zelfstandig wordt gebruikt - 'dat is taboe' of 'dat is *een* taboe' zijn allebei gangbaar. In beide gevallen betekent het: dat mag niet, of: dat is een onderwerp waar niet over gesproken kan of mag worden. Het woord is ontleend aan de taal van de Tonga-eilandengroep in de Stille Oceaan, waar het alleen een bijvoeglijk naamwoord is. Via een verslag van de Engelse ontdekkingsreiziger Cook is het in Europa ingeburgerd geraakt. Ook op andere Polynesische eilanden wordt het woord gebruikt, in verschillende varianten (*tabu, tapu, kapu*) en met subtiele verschillen in betekenis. In het algemeen betekent het, net als bij ons: 'dat wat niet geoorloofd is', maar ook wel: 'gewijd, heilig'; iets wat weliswaar niet absoluut verboden is, maar wel met allerlei beperkingen, voorschriften en waarschuwingen is omgeven.

In dit boekje staat niets wat 'taboe' is, en er worden ook geen 'taboe's doorbroken', zoals dat heet. Wél komen er plaatsen aan bod die in het - verre - verleden wel degelijk omgeven waren met voorschriften, gebruiken, sferen en verhalen van geheimzinnige, soms sinistere aard. Plaatsen die je niet zonder meer mocht betreden, omdat ze gewijd of vervloekt waren, of op een andere manier ongeschikt werden geacht voor bezoek door gewone mensen.

Legendarische heuvels in het bos

Het betreden van het verwaarloosde stuk productiebos dat in 2004 ingeklemd lag tussen de A50 Den Bosch-Arnhem en de N234 Oss-Grave was niet verboden, en ook niet 'taboe', maar het was wel een afgelegen en somber bos, waar bijna niemand ooit kwam. En de weinige personen die er wel kwamen wilden er eigenlijk niet gezien worden. 'Een *eng* bos', vonden de Leidse archeologiestudenten die er ieder jaar werden rondgeleid. Ze zochten er tussen het struweel naar een groep grafheuvels die in de jaren '60 door een oudere generatie Leidse studenten in kaart was

< Het grafheuvelveld van Zevenbergen tijdens de opgraving van 2004, gezien vanuit het noorden. Op de voorgrond de snelweg A50 en de aansluiting op de N265 Oss-Uden; daarachter, in het midden van de foto, het ontboste terrein met de opgravingssteuven en -vlakken.

gebracht. De grafheuvelgroep wordt ‘de Zevenbergen’ of zelfs ‘de Zeven Bergen’ genoemd. Die naam is afgeleid van de buurtschap Zevenbergen die iets ten zuiden van de grafheuvels ligt. Het is verleidelijk te veronderstellen dat die naam op haar beurt is ontleend aan zeven grafheuvels, maar daarvoor is geen enkel bewijs. Er is een volksverhaal bekend over een wrede kolenbrander die zeven mannen zou hebben gedood, van wie zeven wrekende vuisten als heuvels uit de grond oprezen. Maar of dat sprookje betrekking heeft op zeven grafheuvels bij Oss, is onduidelijk - het kan gaan over verschillende groepen grafheuvels in Noord-Brabant.

Voor de jongedames en -heren die zich in het begin van de 21ste eeuw in het ‘enge bos’ waagden, waren de geheimzinnige grafheuvels alleen om naar te kijken, niet om op te graven. Daar was ook weinig kans op: niet lang na het Leidse onderzoek van 1964-65 kwam er een einde aan deze vorm van archeologie bedrijven. Er waren niet zoveel gaven grafheuvels meer in Nederland, en het besef drong door dat men die maar beter ongerept kon laten in plaats van ze uit bijna dwangmatige wetenschappelijke nieuwsgierigheid op te graven. Na 1970 zijn er nog maar heel weinig Nederlandse grafheuvels met behulp van schop en troffel bestudeerd. In 2004 veranderde dat: de ‘Zeven Bergen’ kwamen voor het eerst sinds veertig jaar weer

onder bereik van de archeologen. De A50 (Arnhem-Eindhoven) zou hier worden aangesloten op de A59 (Den Bosch-Nijmegen) en bij die werkzaamheden zouden de grafheuvels onvermijdelijk worden beschadigd. Het enge bos werd gekapt en de archeologen konden hun gang gaan, waarna de wegenbouwers hun werk konden doen.

De geschiedenis van de Zevenbergen en het relaas van de campagne van 2004 zal verderop worden verteld. We volstaan hier met te zeggen dat er veel nieuwe informatie werd verkregen uit deze grafheuvelopgraving-nieuwe stijl, dat de heuvels na de opgraving en de wegaanleg fraai zijn gereconstrueerd, en dat de archeologen één heuvel, no. 7 genoemd, ongemoed lieten. Dat was niet zomaar een grafheuvel: hij was buitensporig groot - zo'n 30 meter in doorsnee en ongeveer 2 meter hoog - en vroeg er als het ware om, eens goed bekeken te worden. Hoe graag de archeologen dat ook wilden, het terrein was voor hun letterlijk taboe. Ze mochten er niet in graven, niet in boren, zelfs niet op lopen, ja bijna niet naar kijken. Wat voor duistere kracht hield ze bij dit object vandaan?

> Om de grafheuvels niet te beschadigen door zwaar materieel, werden de geveldde bomen op ambachtelijke wijze afgevoerd door paarden.

De geheimzinnige grafheuvel werd bewoond door een das en zijn gezin. Dassen, de grootste marterachtigen in Nederland, hadden tot in de jaren '80 hun leefgebied steeds meer achteruit zien gaan en waren steeds vaker het slachtoffer van het intensiever wordende verkeer. Een speciale stichting, Das & Boom, werd in het leven geroepen om de Nederlandse das voor uitsterven te behoeden. Met succes: door de opvang van verweesde dassenjongen, de aanleg van dassentunnels en de strikte bescherming van dassenburchten nam het aantal van deze grote nachtelijke scharrelaars toe. In het geval van de dassenburcht in Heuvel 7 was een absoluut verbod tot versterking opgelegd, wat nog werd bekrachtigd door met een roodwit lint aangeduide *no-go-area* van 50 meter rondom de heuvel. Die bescherming was overigens van tijdelijke aard, want uiteindelijk zouden de wegenbouwers van Rijkswaterstaat hier toch hun gang moeten kunnen gaan. Maar daarvoor moest eerst de heuvel helemaal dasvrij zijn verklaard. Dán pas zouden de archeologen erop mogen, en dan, zo snel mogelijk, de aannemers. Dassen zijn echter erg gehecht aan hun territorium, en de dassenfamilie in Heuvel 7 liet zich dan ook niet gemakkelijk verleiden om te verhuizen.

Dassen eruit, archeologen erin

Begin 2007 was het zover: de dassen hadden, na lang geheel-en-weer, definitief hun oude burcht verlaten voor een nieuw, speciaal voor hun aangelegd onderkomen even verderop. De grafheuvel werd vrijgegeven voor archeologisch onderzoek, en in mei 2007 streek een verse ploeg Leidse onderzoekers neer. Dat waren voor het grootste deel studenten. Kort daarvoor was binnen de Faculteit der Archeologie van de universiteit een kersvers onderzoeksprogramma opgestart, speciaal gericht op grafheuvels. De meeste kennis over deze monumenten was al tamelijk lang geleden vergaard en dus gedateerd; zoals gezegd waren er na ongeveer 1970 maar weinig van onderzocht. Hoogste tijd om er nieuwe vragen en methoden op los te laten. De recente (her)opgravingen van de nabijgelegen Osse grafheuvels waren buitengewoon nuttige vingeroefeningen geweest voor het nieuwe programma.

Voor deze eerste opgraving waren de verwachtingen hoog gespannen: wat zou zo'n grote heuvel kunnen opleveren? 'Ik wens jullie een Vorstengraf toe', had hoogleraar prehistorie L.P. Louwe Kooijmans, ooit student-deelnemer aan de eerste opgraving in 1964, de studenten meegegeven. Hij dacht daarbij uiteraard aan het nabijgelegen Vorstengraf van Oss, niet alleen een van de beroemdste Nederlandse vindplaatsen maar met zijn 53 meter doorsnee ook de grootste Nederlandse

*> Alles gaat naar wens!
Onderzoeksleider David
Fontijn van de Faculteit
der Archeologie van de
Universiteit Leiden neemt
een veldtekening mee naar de
keet. Helemaal rechts staat
Richard Jansen, in 2007
veldwerkleider.*

grafheuvel ooit. Heuvel 7 deed daar met zijn 30 meter weinig voor onder. Een tweede ‘vorstengraf’ zou een grandioze ontdekking zijn, zeker omdat alle andere Nederlandse graven die deze eretitel verdienen, in het verleden onder erbarmelijke omstandigheden zijn opgegraven of zelfs leeggeroofd. Aan de andere kant waren er ook angstige voorgevoelens. Voor zover bekend was er nooit in de heuvel gegraven, maar hoe zat het met de vorige bewoners, de dassen? Wat zouden die met hun krachtige graafpoten van het heuvellichaam hebben overgelaten? En hoeveel generaties dassen hadden er trouwens in de afgelopen eeuwen in de heuvel gebivakkeerd? Dassenskundigen hadden veertien uitgangen gerapporteerd, wat zou neerkomen op een wijd vertakt ondergronds gangenstelsel. Alleen de opgraving zou deze vragen kunnen beantwoorden.

Om te beginnen vielen de jonge onderzoekers terug op oude, beproefde grafheuvelonderzoeksmethoden, aangevuld met nieuwe inzichten. Ze groeven twee schuin tegenover elkaar liggende taartpunten, ‘kwadranten’, van de heuvel op. Op die manier krijg je een goed inzicht in de opbouw ervan, zonder meteen alles weg te

< Opgravers kijken naar het zojuist schoongemaakte vlak van één van de 'kwadranten' van Heuvel 7. Achter hun is een stukje van het oorspronkelijke heuvellichaam als 'profiel-dam' uitgespaard, zodat steeds te controleren is in welke laag er wordt gegraven.

> De *Schräghals-urn* uit Heuvel 7 in gerestaureerde staat (maximale doorsnee: 27 cm). Toen hij werd gevonden, kon niemand nog vermoeden wie de dode was van wie de resten hierin begraven waren.

graven. Dat was ook niet de bedoeling: het ging er in de eerste plaats om, te kijken wat de wetenschappelijke waarde van de grafheuvel (nog) was. Bij de aanleg van de kwadranten bleek dat de dassen de heuvel wel hadden doorgraven, maar de schade was beperkt gebleven doordat ze hun gangen vooral onder de heuvel hadden gegraven, en niet erin. De voornaamste overlast werd veroorzaakt doordat er wel eens een opgraver plotseling wegzakte in de doorgraven grond.

Wel hadden de dassen al de nodige vondsten gedaan: in de vulling van een dassengang vonden de onderzoekers scherven van prehistorisch aardewerk. De onverschillige roofdieren hadden die tijdens hun gegrave afgebroken van een fraaie pot die archeologen een *Schräghals-urn* noemen ('urn met in een scherpe hoek aangezette hals' - de Duitse term is eigenlijk onvertaalbaar.) Zulke potten dateren uit de eerste fase van de IJzertijd, tussen circa 800 en 600 v.Chr. In de urn bevonden zich verbrande stukjes menselijk bot. De eerste dode van Heuvel 7 was geborgen - maar was dit wel degene voor wie de grote heuvel ooit was opgericht?

De vrijdagmiddagvondst

In hetzelfde kwadrant als waar de urn was gevonden, maar op een dieper niveau en vlakbij het middelpunt van de grafheuvel werden op een vrijdagmiddag (net vóór vertrek voor het weekend, een berucht tijdstip onder archeologen) grote fragmenten verbrand hout gevonden. Dat kon maar op één ding wijzen: hier lagen de resten van een brandstapel waarop ooit iemand was gecremeerd. Maar er kwam al snel méér te voorschijn: kleine stukjes brons. Die waren zo geoxideerd, dat ze in eerste instantie niet waren opgemerkt toen het opgravingsvlak met een metaaldector was afgezocht. Het metaalgehalte was door de corrosie zo gering geworden dat ze niet of nauwelijks ‘piepten’. Tenslotte lieten zich merkwaardige voorwerpjes herkennen: ringetjes, of dopjes... het was door de corrosie niet goed te zien.

In de gestaag vallende regen die inmiddels was gaan inzetten, peuterden studenten met de hand en kleine troffeltjes koortsachtig brons en houtskool vrij. Maar dan? Het werd donker, het weekend brak aan - en er moest nog veel meer onder de

^ Wat is dit? Terwijl de regen neerstroomt, proberen de opgravers zorgvuldig fragiele stukjes verbrand brons uit de natte aarde van Heuvel 7 te peuteren.

grond liggen. De heuvel onbeschermd achterlaten was onverantwoord. Er was altijd het risico van schatgravers, die misschien niets van hun gading zouden vinden maar wel grote gaten konden graven en zo weinig zouden overlaten van wat hier op ontdekking wachtte. De ploeg nam maatregelen: eerst een losse laag zand over het vlak, daar een zeil overheen, en vervolgens twee stalen bakken van een graafmachine er voorzichtig op gelegd. Het geheel werd afgedekt met ijzeren rijplaten, en dat bleek afdoende om de heuvel in het weekend te vrijwaren voor ongewenste bezoekers. In de tussentijd kon de opgravingsleiding thuis nadenken over wat er nu moest gebeuren. De tijd drong, en de weersvoorspellingen waren ongunstig.

> Bijna niet te zien: een minuscuul brokje brons op de handpalm van een archeoloog. Er zouden er die dag zo'n 250 bronzen dopjes worden gevonden. Geen van de onderzoekers had ooit zo iets gezien.

En bloc verwijderd

Twee dingen werden al snel duidelijk. Ten eerste moest het graf, of wat het ook was, helemaal worden opgegraven. Ten tweede was het door de voorspelde regen en de kwetsbaarheid van de slecht geconserveerde stukjes brons niet verantwoord om dat in het veld te doen. Er werd naar een radicaal andere oplossing omgezien: het lichten van een compleet blok grond waarvan te verwachten was dat alles van betekenis

< De berging van de blokken grafheuvelgrond door restauratieatelier Restaura. De graafmachine duwt een voor dit doel gemaakte stalen bak in de grond....

erin zou zitten, en vervolgens dat blok onder gecontroleerde omstandigheden binnenshuis uitprepareren. In Nederland zijn maar weinig specialisten die dit soort operaties uitvoeren. De keuze viel op de firma Restaura in het Limburgse Haalen. Jo Kempkens en Ton Lupak hadden al eerder de meest veeleisende archeologische restauratieklussen aangepakt, waaronder de behandeling van de inventaris van het Vorstengraf van Oss. Ze werden gebeld, namen het project aan en troffen onmiddellijk hun voorbereidingen. De Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM, nu Rijksdienst voor Cultureel erfgoed/RCE) die had bepaald dat de opgraving van het graf moest worden voltooid, werd benaderd met een verzoek om financiële ondersteuning van de berging. Want dat het arbeidsintensieve project een kostbare aangelegenheid zou worden, stond bij voorbaat vast.

Op basis van de telefonisch doorgegeven informatie fabriceerden Kempkens en Lupak een paar stalen bakken die ze meenamen naar de opgraving. Met die bakken werden uiteindelijk zeven dikke plakken grond voorzichtig uit het heuvellichaam gelicht. Die blokken, 0,15 tot 0,6 m³ metend, zaten naar verwachting vol

met waardevolle archeologische informatie. In het grootste blok bevonden zich de resten van de brandstapel. Het geheel werd naar de werkplaats van Restauratie vervoerd, waar een ruim twee jaar durend project begon: het uitprepareren van de honderden, misschien wel duizenden stukjes houtskool en brons, en wie weet wat nog meer. Het werk van deze specialisten wordt uitgebreid in beeld gebracht op p. 55. Niet lang voor het verschijnen van dit boekje zijn de resultaten bekend geworden. Wie zijn ongeduld niet kan bedwingen, moet doorbladeren naar p. 51, met de waarschuwing dat veel vragen nog onbeantwoord zijn! Wie meer wil weten over het totale prehistorische dodenlandschap waarvan Heuvel 7 deel uitmaakt en over de manier waarop vroegere bewoners met de overgang naar het hiernamaals omgingen, gaat naar de volgende bladzijde.

▼ ... waarna de machine er een stalen plaat onder schuift.

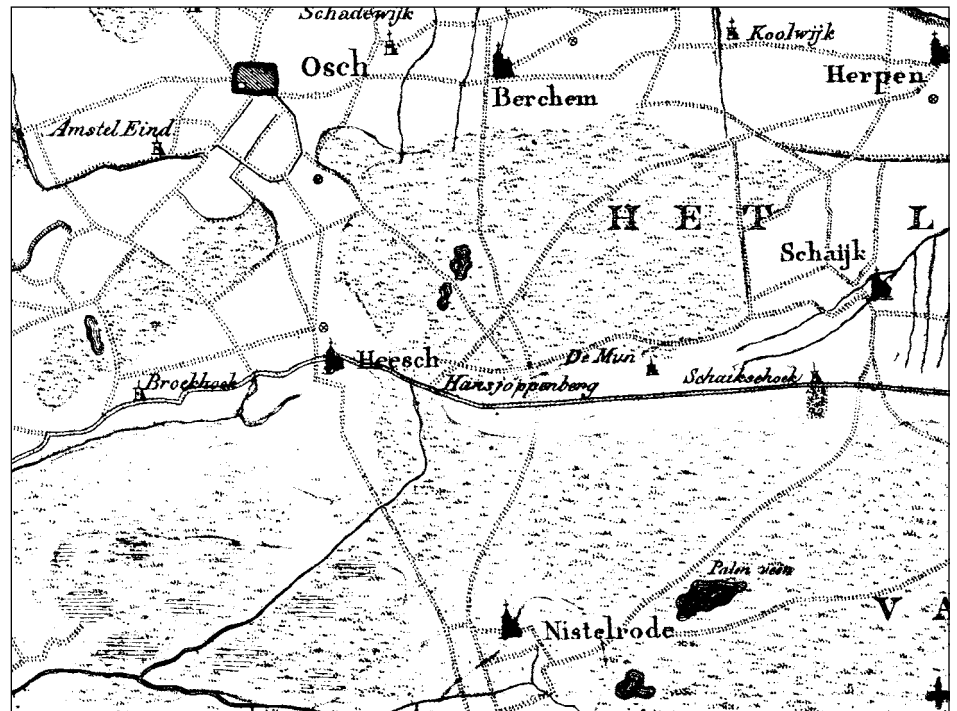

Een dodenlandschap op de Maashorst

Een uithoek met verrassingen

Dat het Nederlandse landschap onderhevig is aan snelle en ingrijpende veranderingen, is bekend. Toch zijn er plaatsen waar nog genoeg oude lijnen en vormen in het landschap of stadsgezicht te herkennen zijn, en andere die volkomen onherkenbaar zijn ten opzichte van een nog tamelijk recent verleden. Dat laatste geldt zeker voor het gebied dat onderwerp is van dit boekje. Tweehonderd jaar geleden maakte het onderdeel uit van de Osse Heide, een onherbergzame streek die sinds

> Op de kaart van Kraaijenhoff uit 1809 is het gebied tussen Oss, Heesch, Schayk en Berghem nog een onafzienbare heidevlakte. De 'Hansjoppenberg' was een van de weinig markante punten; wij weten nu dat hiermee de Vorstengrafheuvel werd bedoeld. Van de grafheuvels bij Zevenbergen is niets te zien.

'Heidense' graven als executieplaats

In historische tijd was de heide onder Oss weliswaar stil en verlaten, maar er kwamen wel degelijk mensen. Dat waren niet alleen schaapherders, maar ook reizigers. Wie in de Middeleeuwen van Oss richting naar heet zuidoosten reisde, volgde de karrenpaden over de heide en passeerde daarbij ook de grafheuvels van Zevenbergen. Bij de opgravingen van Zevenbergen werden die oude paden zichtbaar in de vorm van een brede zone karrensporen. Die sporen liepen nooit over de grafheuvels heen maar erlangs; de heuvels waren enerzijds obstakels, anderzijds markeringspunten waaraan men op de open vlakte grote behoefte had.

Sommige van de Zevenbergse heuvels waren wel erg duidelijk in het terrein aanwezig: daar stonden galgen waaraan soms de ellendige resten van veroordeelde misdadigers bungelden. Het gebruik van zulke als 'heidens' zo niet als 'duivels' beschouwde plekken om mensen ter dood te brengen en uit de maatschappij te

Na 700 jaar nog steeds afschrikwekkend: het skelet van een man die op heuvel 2 van Zevenbergen is opgehangen en daar is begraven.

bannen, was niet ongebruikelijk. Er zijn meer grafheuvels in Nederland die als 'Galgenberg' bekend staan en zo ook op oude kaarten worden aangeduid. De dode lichamen, ten prooi aan vogels, weer en wind, vormden een afschrikwekkende waarschuwing tegen onmaatschappelijk handelen; minstens zo erg was de begrafenis achteraf in ongewijde grond.

Tijdens de opgraving van heuvels 2 en 7 vonden de archeologen de trieste aanwijzingen voor zulke executies. Aan de rand van heuvel 2 legden ze drie niet-prehistorische grafkuilen bloot. Twee ervan bevatten nog determineerbare botresten, en wel van een jonge man en een jonge vrouw. Van de eerste waren de handen op de rug gebonden. Een C14-datering gaf aan dat de jongeman in de 13de of 14de eeuw na Chr. moet zijn begraven. De grafkuilen lijken erg op elkaar en we mogen ook aannemen dat alle drie de graven in dezelfde periode gedateerd kunnen worden. Uit dezelfde tijd zal ook een verzameling botten stammen, gevonden in een soortgelijke grafkuil in Heuvel 7. Hier is het lichaam van de gehangene waarschijnlijk volledig vergaan aan de galg en in stukken en brokken op de grond terechtgekomen, waarna de resten alsnog zijn begraven.

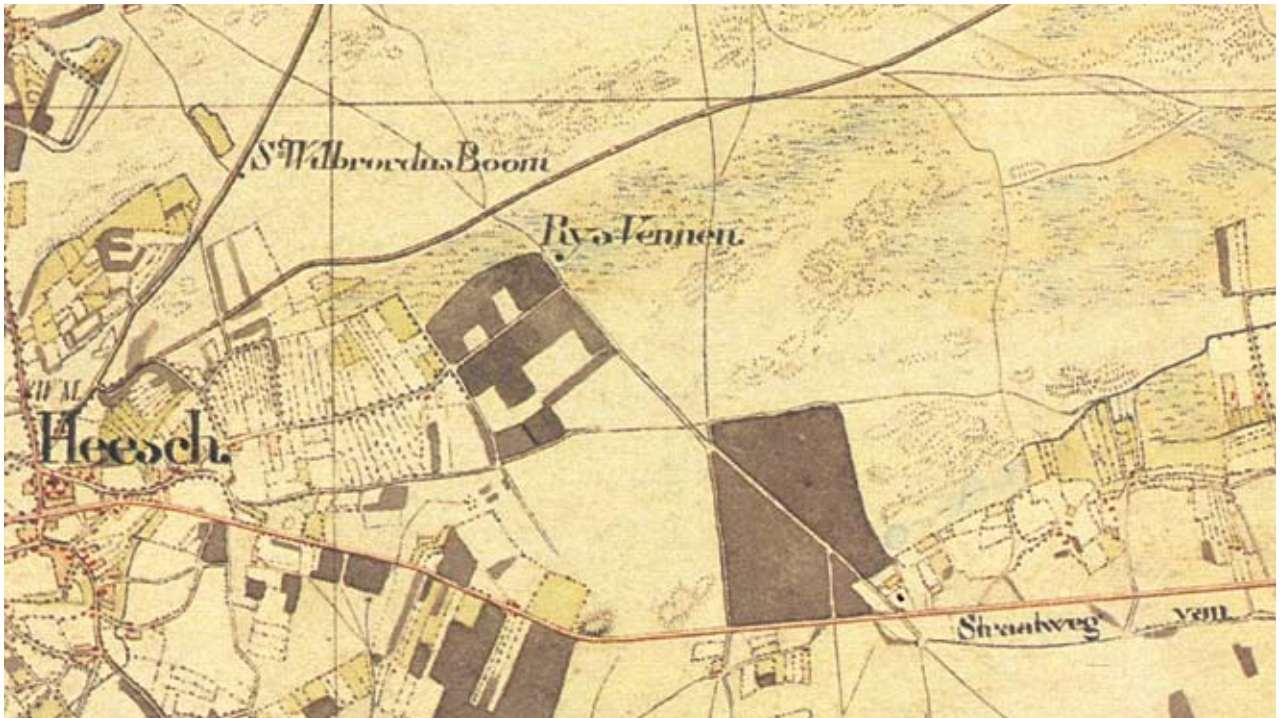

Een diep spoor van een paal in heuvel 2 - rechts, bij de meetstok - geeft aan waar vermoedelijk de middeleeuwse galg heeft gestaan.

de Middeleeuwen nauwelijks was veranderd. Men kwam er niet graag: er zouden spoken, kabouters en andere on aardse verschijningen te vinden zijn bij de vele geheimzinnige heuveltjes die op de hei verspreid lagen. Sommige hadden oude volksnamen, zoals de 'Hansjoppenberg' en -misschien - de Zeven Bergen bij Oss; sommige waren in de collectieve herinnering bekend gebleven als oude executieplaats, en wie weet of de gedoemde zielen van de gehangenen hier ook niet ronddoelden? Ook voor levende misdadigers die het op onschuldige reizigers hadden voorzien, was men beducht. Wie op zijn tocht over de zandpaden werd overvallen, had geen hulp te verwachten in het verlaten veld.

∨ In 1837 is de hei voor een deel met bos beplant. De grafheuvels (niet zichtbaar) lagen in het rechthoekige bosperceel midden-onder, ten noorden van de 'straatweg' Heesch-Schayk. Van daaruit loopt een pad, de huidige Zevenbergse Weg, naar het noorden.

Wie de vroegste betrouwbare kaarten van de streek te zuiden van Oss vergelijkt, merkt dat er in het begin van de 19de eeuw iets is veranderd: en deel van de heide is in die tijd ontgonnen en beplant met bos. Op een topografische kaart uit 1837 staat het terrein van de Zevenbergen als een bosgebied aangegeven, met één eenzame akker tegenover het zogenaamde Zevenbergse Huis, de latere herberg en tolhuis.

Uit datzelfde jaar stamt een eerste melding van een archeologische vondst. Bij de genoemde heideontginningen bij het 'landgoed Sevenbergen' ontdekten arbeiders een paar 'lijkurnen'. De ontdekking was curieus genoeg om genoteerd te worden door de bekende amateur-archeoloog-historicus C.R. Hermans, maar de urnen zelf werden kennelijk niet als waardevol beschouwd, daar ze meteen in stukken werden geslagen. Ook de daaropvolgende vondst, van bijna een eeuw later, bestaat alleen nog op papier. In 'Het Volk' van 25 juli 1933 wordt vermeld dat in Berghem 'een urn met as en vergane beenderen' is gevonden, weer door een arbeider, nu tijdens de aanleg van de nieuwe Zevenbergse Weg. Volgens een bijgevoegde situatieschets gebeurde dat 300 m ten noorden van het Zevenbergse Huis. Verdere vondsten zijn niet meer gedaan of zijn aan de geschiedschrijving ontsnapt. Het hele terrein waar de grafheuvels lagen, werd omgevormd tot een productiebos, het 'enge bos' waarin ze tot zeventig jaar later verstopt zouden blijven.

In het begin van de jaren '60 werden plannen ontwikkeld om de oude rijksweg Den Bosch-Grave te verbreden en te verleggen. Juist bij Zevenbergen werd een verkeersknooppunt gepland. Dat zou gemakkelijk ten koste hebben kunnen gaan van de grafheuvels die vergeten en bijna onzichtbaar tussen de bomen lagen, als ze niet kort daarvoor waren opgemerkt door een archeoloog van de Rijksdienst voor het Bodemkundig Onderzoek, P.J.R. Modderman. Deze werd in 1963 hoogleraar aan het nieuwe Instituut voor Prehistorie van de Leidse Universiteit, en het verzoek om de bedreigde heuvels eens nader te bekijken, kwam bij hem terecht. Zo kwam het in 1964 en 1965 tot het al eerder genoemde onderzoek. Modderman onderscheidde in het terrein van Zevenbergen toevalligerwijze zeven grafheuvels. Zijn uit studenten bestaande ploegen groeven één ervan helemaal op, een tweede voor driekwart, en brachten de overige in kaart. Het was een mooie opdracht: volgens Modderman was het opgraven van een grafheuvel de beste manier om een archeoloog-in-opleiding vertrouwd te maken met bodemsporen en de stratigrafie, de laagsgewijze opbouw van een archeologische vindplaats. Bovendien paste het opgraven van grafheuvels in een Nederlandse archeologische traditie van meer dan een halve eeuw. Zoals we zagen, kwam aan die traditie niet lang daarna een voorlopig einde.

Dankzij de resultaten van de Leidse opgraving en een aanvullende kartering door de toenmalige provinciaal archeoloog Gerrit Beex werd het terrein in 1969 wettelijk beschermd. Daardoor werd de snelweg Den Bosch-Nijmegen eromheen geleid, al werd het terrein van het Vorstengraf daarbij helaas vergeten. Een aantal onbekende grafmonumenten werd toen vernield, hoewel de sporen nog net konden

> Twee leerlingen van Modderman, Jan Verwers (derde van links, met baard) en Leendert Louwe Kooijmans (vijfde van links, met bril) aan het werk op de opgraving van 1964. Beiden zouden later hoogleraar worden.

worden opgetekend door oplettende amateur-archeologen. Ondanks de bescherming moesten ook de heuvels van Zevenbergen begin 21ste eeuw wijken voor het economisch belang van (alweer) nieuwe snelwegen, die nu het gebied doorkruisen en het onmogelijk maken om nog enige samenhang te zien tussen verschillende terreingedeelten die ooit met elkaar verbonden waren.

De periode tussen 1933 en 2007 waarin die wegaanleg en het daaruit voortvloeiende archeologisch onderzoek plaatsvond, is een zeer korte fase in de 'biografie' van het Zevenbergse grafveld. Tegenover deze twee eeuwen staan perioden van duizenden jaren waarin het gebied een geheel andere functie en betekenis had.

Markant plateau

De grafheuvels van Zevenbergen en de groep rond het westelijker gelegen Vorstengraf liggen aan de noordzijde van een hoger plateau, de Maashorst. Die wordt aan de westkant begrensd door de Peelrandbreuk, een lijn waarlangs al honderden miljoenen jaren twee aardplaten tegen elkaar aan schuren. Daar merken de bewoners doorgaans weinig van. Eens in de zoveel tijd is een lichte aardstok merkbaar

P.J.R. Modderman (1919-2005)

Toen Pieter Modderman in 1964 met een groep studenten van de Leidse universiteit neerstreek bij de grafheuvels van Zevenbergen, was hij nog maar sinds een jaar hoogleraar in de Prehistorie aan die instelling. Hij had toen echter al een indrukwekkende loopbaan in de archeologie achter de rug, en nog achttien vruchtbare jaren als hoogleraar voor de boeg. Geboren in Nederlands-Indië in 1919 was hij vóór de Tweede Wereldoorlog al in aanraking gekomen met archeologie, een wetenschap die hij eigenlijk in zijn geboorteland wilde uitoefenen. De oorlog verhinderde zijn plannen, maar hij kreeg wel de gelegenheid om zich in de net drooggevalle Noordoostpolder verder in het vak te bekwamen. Hij promoveerde kort na de bevrijding en kwam niet lang daarna in dienst bij de prille Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

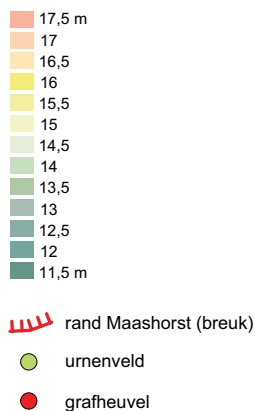

Prof. dr. P.J.R. Modderman hurkt, gewapend met een troffel op het vlak van een van de heuvels bij Zevenbergen tijdens het onderzoek van 1964. Plaatselijk aangeworven arbeiders 'schaven' het vlak met de schop.

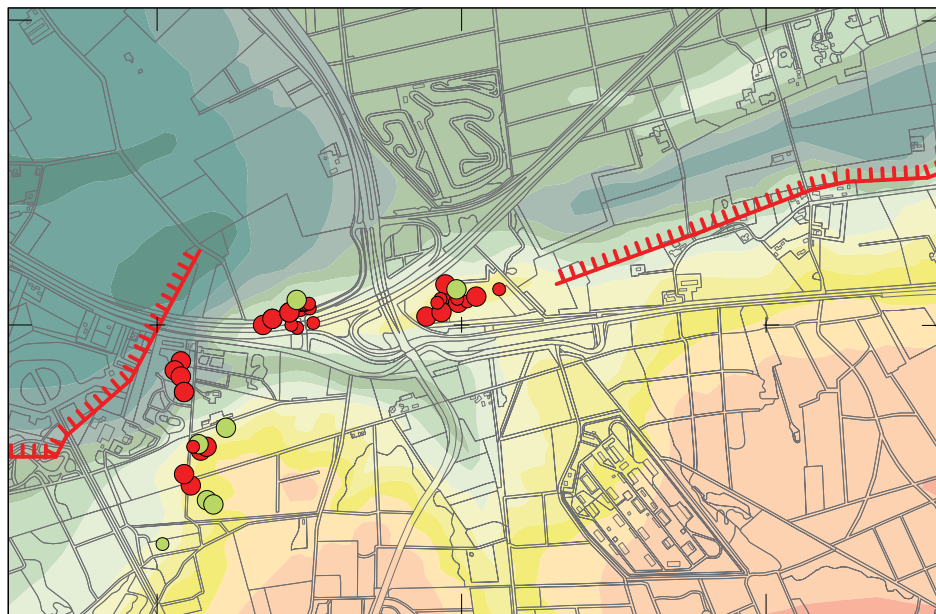

Modderman wijst tijdens een bezoek aan Zevenbergen in 2004 het profiel aan van een grafheuvel die hij veertig jaar eerder opgroef. Naast hem (r) zijn opvolger Leendert Louwe Kooijmans.

In die tijd ontwikkelde hij zijn eigen, vaak vernieuwende benadering van de archeologie, met veel aandacht voor aspecten als landschapsvorming en -ontwikkeling en de integratie van geologische, bodemkundige en biologische kennis in het archeologisch onderzoek. Ook kreeg hij daar te maken met de onderwerpen die hem als hoogleraar in Leiden zouden blijven bezighouden: de vestiging van de vroegste boeren in ons land (vanaf 5300 v. Chr), de overgang van een jagers- naar een boerenbestaan het natte westen, en het onderzoek van grafheuvels. Van die laatste categorie groef hij er tijdens zijn loopbaan zo'n 75 op, meestal gedeeltelijk, om vast te stellen of ze moesten worden beschermd. De heuvels van Zevenbergen behoorden daartoe. In 2004, veertig jaar na zijn eerste opgraving, bezocht hij 'zijn' heuvels nog éénmaal. Hij overleed een jaar later, op 86-jarige leeftijd.

> De ligging van de grafheuvelgroepen bij Oss op de noordrand van de Maashorst. De meest rechtse groep is die van Zevenbergen.

als de beide platen een paar centimeter ten opzichte van elkaar verschuiven; de Maashorst komt dan iets omhoog, de lager gelegen Roerdalslenk ten westen ervan zakt juist wat dieper weg. Op sommige plaatsen is die breuk ook in het terrein te zien als een voor Nederlandse begrippen steile ‘trede’ in het veld, waar vaak water naar boven komt. Dat is ook het geval aan de noordkant van de Maashorst. Bij Zevenbergen ligt op 100 meter afstand van de terrasrand een lage maar markante zandrug, gevormd door polaire stormen aan het einde van de laatste IJstijd. Uit die tijd, tussen de 10.000 en 40.000 jaar geleden, stamt ook een dal dat de terreinen van Zevenbergen en het Vorstengraf aan de zuidkant begrenst. Onder invloed van een kleine breuk die parallel loopt aan de Peelrandbreuk komt daar kwelwater uit de ondergrond naar boven. Ten zuiden van het dal liggen ook graven: het grafveld bij Vorssel en de oudste grafheuvel uit de omgeving (zie p. 27).

Het kan niet anders, of de hoge ligging van de dekzandrug en het aan het oppervlak verschijnende heldere water zijn opgemerkt door de eerste mensen die na de IJstijd het terrein betraden. Voor zover we weten, is dat ergens tussen 7000 en 5000 v.Chr. geweest. Bij de opgravingen in 2004 zijn een paar kleine concentraties bewerkt vuursteen gevonden, afval van jager-verzamelaars uit het Mesolithicum die er tijdelijk hun kamp hadden opgeslagen. Op één van die plekken werd ook

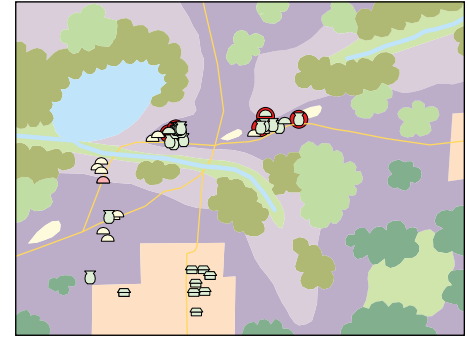
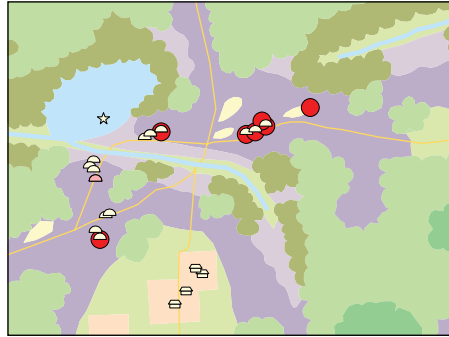

houtschool van een kampvuurtje verzameld dat uit dezelfde tijd kan dateren. Meer dan die kleine stukjes steen en kool zijn er niet over van het kortstondige verblijf van deze mensen. Ze zullen zeker hun voordeel hebben gedaan met de zandrug als tijdelijke droge plek om te bivakkeren, en het verse drinkwater dat er vlakbij uit de grond opwelde. Hun jachtterrein werd gevormd door de elzenbroekbossen in de lagere gedeelten en het hoog opgaande eiken-lindenbos op de hogere delen van het terras.

Hoeveel tijd er is verlopen tussen het laatste bezoek van een groep jagers en de komst van landbouwers, ergens in het vierde of derde millennium v.Chr., is niet na te gaan. In ieder geval werd een deel van het oerbos omgehakt, en maakten bomen plaats voor de eerste kleine heidevelden. Twee paalsporen onder een van de grafheuvels zijn overblijfselen uit deze periode; stukjes houtschool uit één ervan zijn met de C14-methode gedateerd in het eerste deel van het Laat-Neolithicum (2900-2500 v.Chr.). Er zijn ook lagen stuifzand uit dezelfde periode gevonden, gevolg van het afplaggen of overbegrazen van de hei. Meer dan dat is er niet gevonden, maar deze bescheiden sporen geven aan dat het landschap in gebruik was genomen, in ieder geval op kleine schaal. Misschien lag hier ooit akkerland, wat is af te leiden uit

^ De 'trap' van de Maashorst bij Uden, met rechts het hogere terrein van de horst, en op de scheiding van hoog en laag een vochtige strook.

> De ontwikkeling van de heide ten zuiden van Oss tussen de Midden-Bronstijd (circa 1400 v.Chr., links) en de Vroege IJzertijd (circa 800 v.Chr., rechts). De heide (paars) heeft zich in de tussenliggende eeuwen sterk uitgebreid door begrazing. In het zuiden liggen in beide perioden de nederzettingen. In de bronstijdgrafheuvels (rood) worden in de IJzertijd urnen bijgezet. De grafheuvelgroep van Zevenbergen ligt op beide kaartjes rechts, de groep rond het Vorstengraf ligt ten westen daarvan. De oudste heuvel (roze halve cirkel) uit de periode 2500 -2000 v.Chr. ligt daar weer te zuiden van.

^ De rijk versierde 'Veluwse klokbeke' die in 1935 door de Leidse archeoloog F.C. Bursch werd opgegraven uit een grafheuvel bij Oss. Het is de vroegste grafheuvel uit de omgeving (2350-2000 v.Chr.); het zou eeuwenlang de enige blijven.

graafsporen die zijn geregistreerd onder een van de grafheuvels. Die dateren op zijn vroegst uit circa 1800 v.Chr., maar het is niet te zeggen hoeveel ouder de sporen daaronder zijn. Overigens is het gebied vooral in gebruik geweest als weidegrond voor koeien of schapen. Stuifmeelonderzoek laat zien dat er toen een open heideterrein lag, en door micro-analyse is aangetoond dat die heide in de prehistorie geregeld werd afgebrand.

Tot circa 2500 v.Chr. werd het terrein vooral gewaardeerd om zijn praktisch nut. Ergens in de eeuwen daarna veranderde dat. Zo'n 700 meter ten zuidwesten van Zevenbergen wierpen plaatselijke bewoners een forse heuvel op over het graf van een belangrijk man uit hun midden. Voor het eerst kreeg de noordrand van de Maashorst ook een sociale en spirituele betekenis. In de circa vijftien eeuwen die volgden, zouden hier sleutelfiguren uit de gemeenschap hun laatste rustplaats krijgen.

Waarom koos men juist dit gebied, dat zich tot dan toe niet bijzonder lijkt te hebben onderscheiden van zijn omgeving, uit om zo'n belangrijke rol te vervullen? Dat moet te maken hebben gehad met bepaalde kenmerken van het terrein: de opvallende zandrug op de rand van de horst en het opwellende water rondom, indertijd goed herkenbaar en nog geaccentueerd door een gevarieerde vegetatie. De zandrug stond centraal. Vanaf de Bronstijd, toen de necropool van Zevenbergen werd gevormd, legde men de graven aan op deze hoogte, met de oudste op het hoogste gedeelte. Het kan haast niet anders of de rug en de heuvels moeten duidelijk zichtbare silhouetten aan de horizon hebben gevormd, bakens in een open heidelandschap.

Wat het water betreft: we weten uit tal van vondsten dat beken, bronnen, vennen en moerassen vanaf het Neolithicum een zone vormden waar de wereld van de mensen raakte aan die van hogere machten. De eerstgenoemden trachtten hier

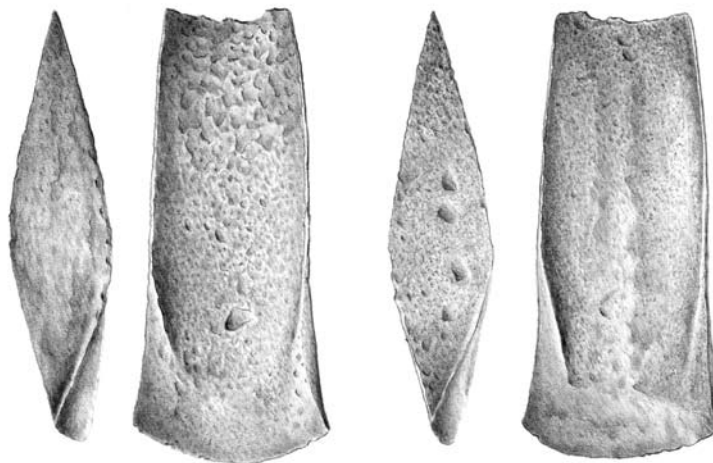
in contact te komen met de tweede groep door er voorwerpen, vaak kostbare en prestigieuze, te 'offeren'; de archeoloog spreekt wat algemener en neutraler van 'rituele deposities'. Hoewel in de directe omgeving van Zevenbergen niet veel van zulke vondsten zijn gedaan (een bronzen bijl uit de 16de eeuw v.Chr. in een vochtig terrein ten westen van het 'Vorstengraf') is het aannemelijk dat de aanwezigheid van het (kwel)water in de directe omgeving een rol heeft gespeeld bij de locatiekeuze.

Voorop stond echter de functie van begraafplaats, al doet deze hedendaagse term geen recht aan de complexe functies van het prehistorisch dodenbestel.

Het grafritueel

Een belangrijk aspect van de menselijke cultuur is het met enige zorgvuldigheid omgaan met de lichamen van gestorven groepsgenoten. Door het overlijden verandert er van alles in de groep, variërend van een praktisch probleem - het dode lichaam moet om begrijpelijke redenen worden verwijderd - tot emotionele uitingen en de gevoelde noodzaak om de verstoorde samenhang te herstellen. De groep voert daarom vaste handelingen, rituelen, uit om daarna verder te kunnen gaan met het eigen leven. In onze cultuur is het gebruikelijk om de doden na korte tijd in de grond te begraven, eventueel na het lichaam eerst te hebben verbrand. In de periode waarover we spreken, 2500 tot 4000 jaar geleden, was dat niet anders, al weten we niet of men er nog rituelen op nahield waar archeologisch niets van terug is te vinden. Verreweg de meeste graven worden nooit gevonden, en daardoor blijft het een open vraag of men nog andere gebruiken had waarbij de lichamen bovengronds spoorloos verdwenen. We zullen ons hier beperken tot de graven die we wél kennen.

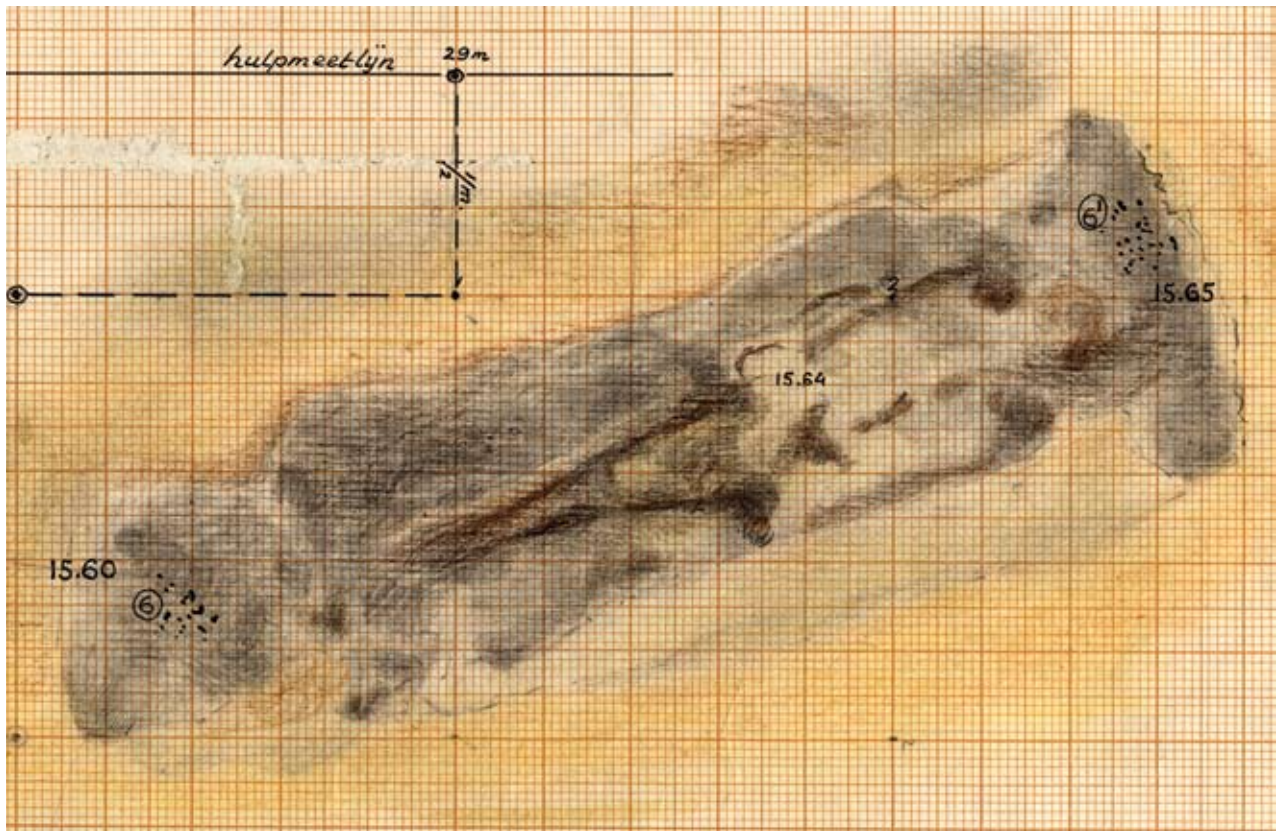
Wanneer iemand in de genoemde periode overleed, was het geslacht, de ouderdom, de status binnen de groep en de plaats in de familie- of verwantschapslijn bepalend voor de manier waarop hij of zij begraven werd. We hebben het tot nu

^ Vier aanzichten van een bronzen bijl uit de 16de eeuw v. Chr, gevonden in een vochtig terrein ten noorden van het Vorstengraf; zie het sterretje op het linker kaartje op p. 27. Het bijltje is 7,2 cm lang. Ongetwijfeld gaat het hier om een offer en niet om een werktuig dat 'gewoon' verloren is.

∨ Waarschijnlijk is dit de eerste bijzetting op het grafveld van Zevenbergen. Het bewaard gebleven spoor van een in gestrekte houding begraven lichaam is opgegraven door de ploeg van Modderman onder heuvel 8 (zie p. 38) en door de tekenaar nauwkeurig ingetekend.

toe steeds over grafheuvels gehad, maar in het Neolithicum en het grootste deel van de Bronstijd was het begraven onder of in een heuvel uitzondering en geen regel. Misschien dat vijf procent van de bevolking, en misschien nog veel minder dan dat, die eer te beurt viel. 'Eer' is een subjectief begrip, maar dat het opwerpen van een grafheuvel een bijzondere handeling was waar de hele gemeenschap bij werd betrokken, is wel zeker. En het is ook zeer waarschijnlijk dat de grafheuvel een rituele en sociale functie vervulde, lang na de dood van degene die er begraven lag. Een grafheuvelgroep als de Zevenbergen was dus geen algemene begraafplaats, en een begraving op die plek was een speciale gebeurtenis die hoogstens enkele malen per generatie plaatsvond.

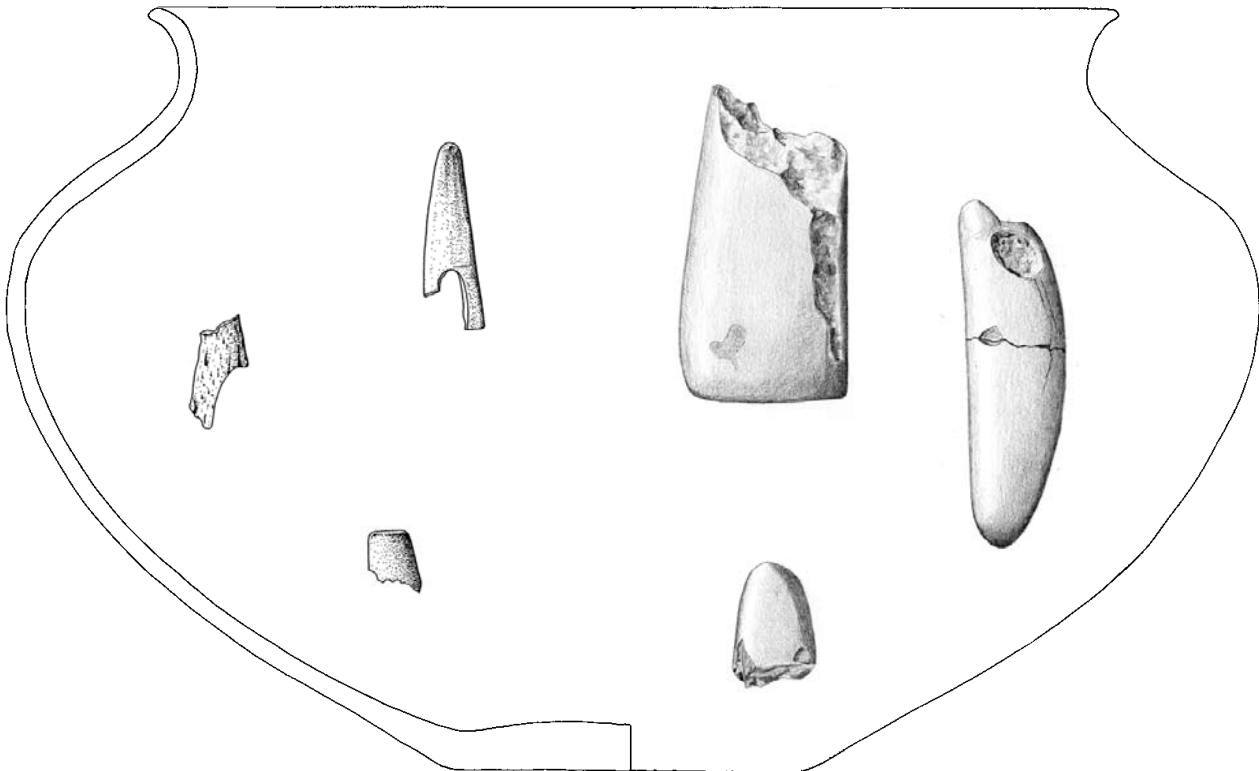

Afscheid van het dode lichaam

Het verbranden van dode lichamen gaat al terug tot in het Mesolithicum, maar was toen zekere geen algemeen gebruik. In de laatste fase van het Neolithicum werden de doden, voor zover we weten, onverbrand begraven. In de loop van de Bronstijd, tussen circa 1800 en 1100 v.Chr., vonden zowel lijkbegrovingen (inhumaties) als lijkverbrandingen (crematies) plaats.

De keuze voor crematie of inhumatie zal cultureel bepaald zijn geweest, maar archeologen hebben geen enkel idee welke criteria daarbij werden gehanteerd. Toch maakt het voor de nabestaanden veel uit, welk ritueel werd aangehangen. Bij de opgravingen van Zevenbergen zijn voorbeelden van zowel inhumatie- als crematiegraven gevonden.

▼ Net als de urn uit Heuvel 7 (p. 13) is dit een Schräghals-urn; deze is gevonden in heuvel 2. In de urn (diameter 27 cm) bevonden zich de verbrande resten van een vrouw van 30 tot 50 jaar oud. Daartussen lagen het onverbrande fragment van een wetsteen (rechtsboven), stukken van een verbrand stuk zandsteen (rechts) en stukje bewerkt bot (links). Op de foto op p. 31 is tussen de botresten de wetsteen te zien.

Bij een inhumatie wordt het lijk in een grafkuil begraven, of simpelweg op het maaiveld, al dan niet op een onderlegger van bijvoorbeeld dierenhuid of planten, neergelegd. Soms werden er grafgiften bij de dode geplaatst. In het Laat-Neolithicum was dat gebruikelijk, maar in Zuid-Nederland was dat in de Brons- en IJzertijd maar zelden het geval. Een graf zonder voorwerpen hoeft er helemaal niet op te wijzen dat de dode tijdens zijn leven armlastig was, net zo min als dat vandaag de dag het

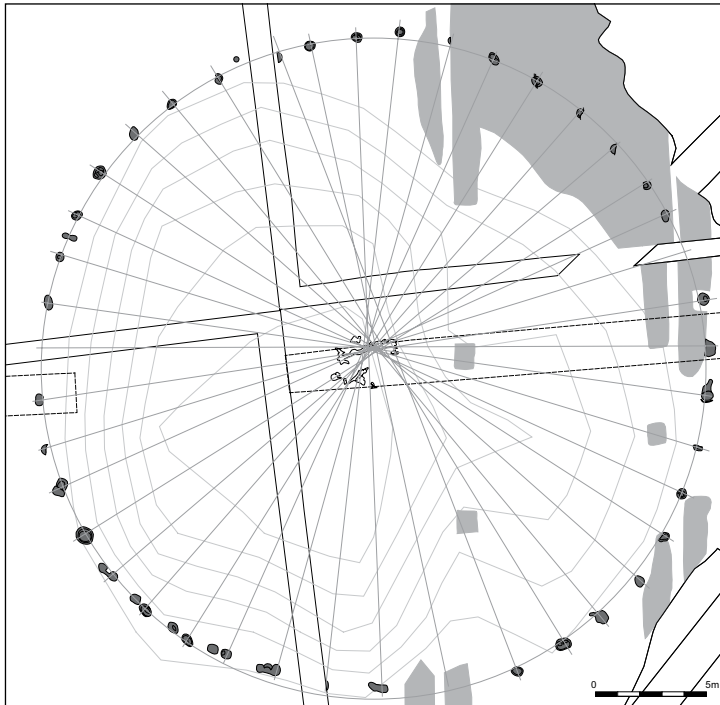
geval is. Het al dan niet begeleid meegeven van zo'n 'geschenk' hangt in de eerste plaats samen met de heersende grafcultuur.

Bij een crematie moeten er veel meer handelingen worden uitgevoerd en veel meer beslissingen worden genomen, wat voor de archeoloog een gevarieerder en soms zelfs verwarrend beeld oplevert. De eerste stap is het opbaren en verbranden van het lijk (eventueel met grafgiften en/of sieraden en kledingattributen), een handeling die dagen kan duren. Het volledig verbranden van een menselijk lichaam in de buitenlucht vereist een flinke hoeveelheid hout en een zekere vaardigheid bij het opbouwen van de brandstapel.

Als de verbranding was voltooid, verzamelden de nabestaanden de gecremeerde resten uit de brokken houtskool van de brandstapel. Dat was geen fijne as, zoals wij op grond van de huidige crematiepraktijk zouden denken, maar forse, vaak herkenbare stukken bot, zo'n 3 kilo in totaal. Lang niet altijd deed men zijn best, of vond men het nodig, om die zoveel mogelijk bij elkaar te houden. Een enkel stukje bot kon volstaan; we zullen daar nog voorbeelden van tegenkomen. Aan de andere kant konden wel stukken houtskool en fragmentjes van verbrande sieraden worden meegenomen. In een hoogst enkel geval werd de hele brandstapel afgedekt met een heuvel, zoals bij Heuvel 7 het geval was. Meestal werd echter het geheel van botresten en eventueel stukken houtskool en fragmentjes van brons en ander materiaal elders begraven. Daarbij kon men weer kiezen voor bijzetting in een kuiltje, een lap of zak, of een urn van aardewerk of metaal. Ook hier is het voor de archeoloog weer volstrekt onduidelijk, waarom in dezelfde periode en schijnbaar vergelijkbare omstandigheden de één wel, en de ander niet in een urn werd bijgezet.

De grafheuvel en zijn randzone

Zoals gezegd, kregen sommige leden van de gemeenschap een duurzaam grafmonument in de vorm van een heuvel. Wie dat geweest kunnen zijn, zal nog worden besproken. Het gaat hier om de aanleg van de heuvel op zich. We mogen aannemen dat men de plek zorgvuldig uitzocht, zoals het hoogste deel van de zandrug van Zevenbergen. Van verschillende opgravingsresultaten, ook bij Zevenbergen, kan worden afgeleid dat de uitgekozen locatie werd vrijgemaakt van begroeiing, dat daar de exacte plaats van het graf werd bepaald, dat die werd omcirkeld (waarschijnlijk met behulp van een paaltje met een touw) en dat die cirkel vaak werd aangeduid door een greppel of een krans van houten palen. Dat die begrenzing van de omtrek voorafging aan het opwerpen van de heuvel kan lang niet altijd worden vastgesteld, maar soms wel, zoals bij heuvels 2 en 3 van Zevenbergen. In het laatste geval lijkt de positie van de afzonderlijke palen met behulp van een touw vanuit de centrale grafplek te zijn bepaald. Als de heuvel eerder zou zijn opgeworpen dan het oprichten van de palen, zou die techniek niet toepasbaar zijn geweest omdat

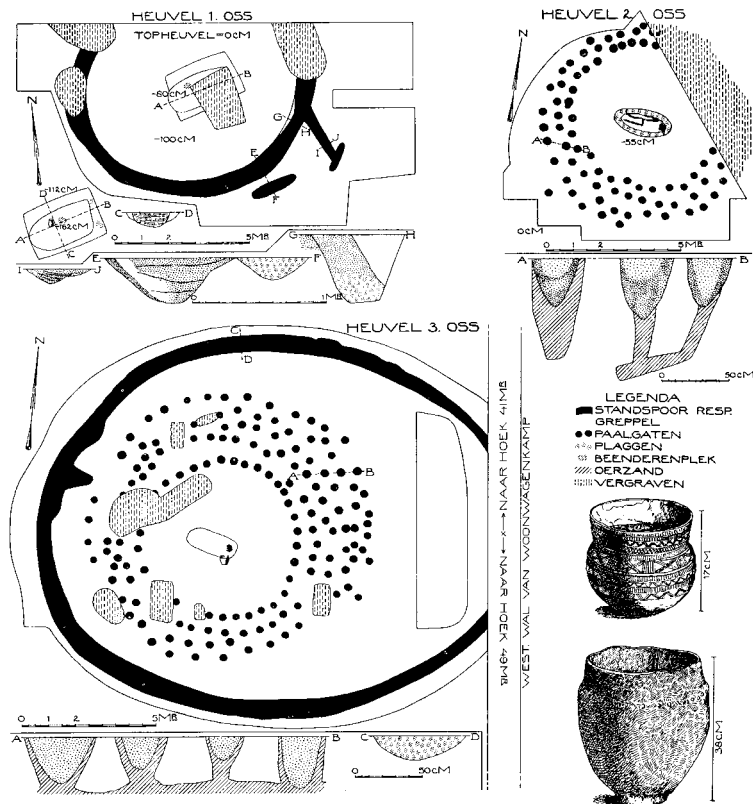
< Rondom het terrein waarop heuvel 3 zou verrijzen, hebben de ijzertijdbewoners een kring van houten palen opgericht. Het lijkt erop dat die paarsgewijs tegenover elkaar zijn geplaatst met behulp van een touw dat steeds de plek kruiste waar de centrale grafkuil zou worden gegraven. Daaruit is af te leiden dat de paalkrans is opgericht voordat de heuvel werd opgeworpen.

die een horizontaal plat vlak vereist. Op grond van deze en andere waarnemingen neemt men aan dat het gebruikelijk was om eerst de randstructuur aan te brengen, en dan de heuvel op te richten. Het tegendeel is eigenlijk nooit aangetoond.

Wat was nu de bedoeling van die omgrenzing van het graf? Archeologen nemen aan dat men zo een overgangszone creëerde tussen de wereld van de levenden en die van de doden, net zoals de mens de hogere machten kon treffen in overgangsgebieden tussen nat en droog. Gaat het te ver om te stellen dat de grafzone op de een of andere manier 'taboe' was?

Binnen de cirkel werd vervolgens op de uitgekozen plek en ongetwijfeld vergezeld van rituelen die ons helaas ontgaan, de dode (of diens verbrande resten) neergelegd of begraven. De operatie werd letterlijk en figuurlijk bekroond met het aanleggen van de grafheuvel, een doelbewuste manier om de gestorvene in de herinnering van de levende én toekomstige voorouders levend te houden. Het was

> Verschillende 'randstructuren' rond om grafheuvels bij Oss, in de jaren '30 opgegraven en opgetekend door F.C. Bursch van het Rijksmuseum van Oudheden. Linksboven de greppel rond de 'klokbekerheuvel' (zie p. 27), daaronder en daarnaast heuvels uit de Midden-Bronstijd die daar vlakbij lagen. Rond beide heuvels stonden drie- tot vierdubbele paalkransen, rondom de grote heuvel (nummer 3) was ook een greppel gegraven.

< Scherp tekenen zich in het profiel van een heuvel van Zevenbergen de sporen van op elkaar gestapelde heideplagen af.

bedoeld als een monument voor de eeuwigheid en in sommige gevallen was het dat ook, getuige de heuvels die nog steeds in het landschap van vandaag de dag liggen.

Het opwerpen van een heuvel zal een gebeurtenis zijn geweest waaraan een groot deel van de (of de gehele) gemeenschap meewerkte. De neolithische heuvels waren nog tamelijk klein en laag, en bestonden veelal uit zand of bosgrond. Vanaf de Midden-Bronstijd, circa 1800 v.Chr., maakte men er veel meer werk van. Op de omringende heide werden plaggen gestoken met behulp van messen van brons, ijzer of vuursteen en schoppen van hout of gewei. Bij het onderzoek van de grafheuvels bij Zevenbergen werd voor het eerst eens goed gekeken naar de afmetingen van die plaggen. Dat bleken forse kluiten te zijn van meer dan 30 bij 30 cm en minimaal 10-15 cm dik, wat betekent dat ze per stuk zo'n 12 kilo wogen. En daarvan moesten er vele honderden worden gestoken, opgetild, vervoerd en opgestapeld. We gaan er dan ook van uit dat ze op korte afstand zijn gestoken en vervoerd met karren of draagbaren. Na het afplaggen bleef een groot kaal terrein achter. Er is een ruwe schatting gemaakt voor het benodigde oppervlak heide voor heuvel 3 van Zevenbergen: 2500 m², ruim een kwart voetbalveld.

Met deze kennis gewapend gaan we in het volgende hoofdstukken meekijken met de archeologen naar de resultaten van hun onderzoek bij Zevenbergen. We zullen zien dat geen twee grafheuvels ooit gelijk zijn, en dat er op zo'n begraafplaats meer te zien was dan heuvels alleen.

Hoofdstuk 3

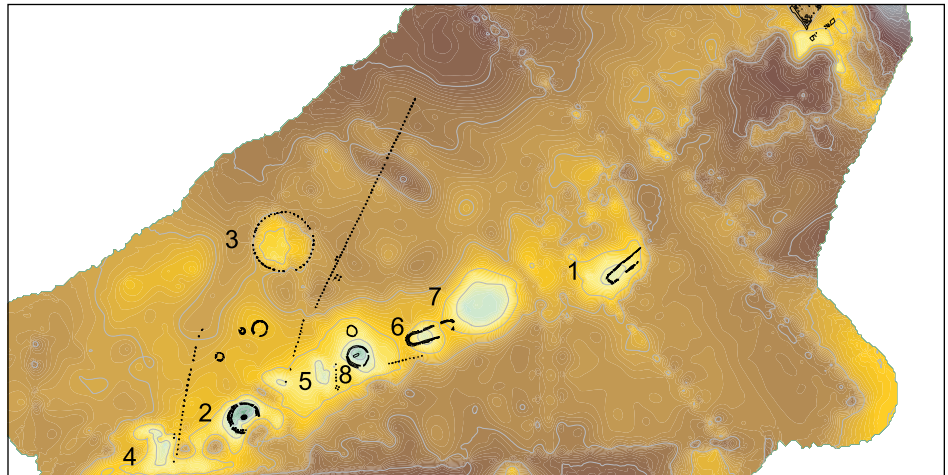
Graven naar graven bij Zevenbergen

Heuvels verdwijnen en verschijnen

Zoals we in het eerste hoofdstuk zagen, is het mogelijk dat er ooit zeven grafheuvels duidelijk te zien waren op de heide onder Oss, gezien het toponiem Zevenbergen. Zeven heuvels waren het in ieder geval, die hoogleraar Modderman had bekeken in het begin van de jaren '60. Provinciaal archeoloog Beex had er daarentegen tien op de kaart gezet, hoewel hij van de helft niet helemaal zeker was. Moddermans opvolgers van 2004 kwamen uiteindelijk uit op acht (zichtbare) heuvels. Hoe kan dat?

Bij de laatste opgravingen kwamen twee grafheuvels aan het licht, nummers 1 en 4, die Modderman indertijd niet als zodanig had herkend. Daarentegen bleek dat de verhoging die hij als 'tumulus IV' had gekarteerd (de heuvels zijn in 2004 omgenummerd ten opzichte van het eerdere onderzoek) geen grafheuvel is geweest maar een stuifduintje. Het is echter niet onmogelijk dat bezoekers/gebruikers van het grafveld in de latere prehistorie deze natuurlijke heuvel wel degelijk voor een voorouderlijk graf hebben aangezien!

> Het grafheuvelveld van Zevenbergen, weergegeven op een hoogtekaart. Heuvels 4, 2, 8, 6, 7 en 1 liggen op een rij op de zandrug, vaak op natuurlijke duintjes. Heuvel 5 is alleen maar zo'n duintje en geen grafheuvel. Heuvels 4, 2 en 8 zijn de oudste (Midden-Bronstijd). Heuvels 3 en 7, de urnengraven 9-12 en de palenrijen dateren uit de Vroege IJzertijd. Op de foto links zijn de in kwadranten opgegraven heuvels 3 en 8 en palenrij P1 te zien.

Hoe Beex in 1969 tot het totaal van tien heuvels is gekomen, is niet meer na te gaan; hij is overleden en de plattegrond die hij tekende, is niet nauwkeurig genoeg om zijn conclusies te staven. Van het urnenveld dat hij ten noordoosten van de grafheuvels vermoedde, is in 2004 geen spoor gevonden. Toch kwam er toen wel degelijk een urnenveld tevoorschijn, zij het niet op de plek waar Beex dacht. Tussen de zichtbare heuvels in ontdekten de gravers van 2004 de sporen van vier kleine kringgreppels, karakteristiek voor een urnenveld uit de Late Bronstijd of Vroege IJzertijd. De heuveltjes die er hadden gelegen, waren zodanig afgevlakt geraakt in de loop der eeuwen dat noch Modderman, noch Beex, noch de jongste generatie gravers ze hadden gezien.

Acht heuvels dus (afgezien van de vier heuvelsporen 9-12), waarvan we er in het eerste hoofdstuk één hebben behandeld - Heuvel 7 - , één (no. 6) in 1964/65 helemaal was opgegraven maar waarvan in 2007 aanvullende nieuwe sporen werden gevonden, één (heuvel 8) alleen in 1964-65 is onderzocht, en tenslotte één (heuvel 5) die helemaal geen grafheuvel geweest blijkt te zijn maar, net als Moddermans Tumulus IV, een opgestoven duintje. Hieronder zullen we de zeven resterende heuvels kort bespreken, niet volgens het lijstje van 1 t/m 8 maar in chronologische volgorde, en niet van opgraven, maar van oprichten. Daarna zal duidelijk worden dat het grafveld bestond uit méér dan heuvels alleen.

De ‘stichtersgraven’: Midden-Bronstijd

De oudste heuvels zijn, zoals al eerder vermeld, opgeworpen op het hoogste punt van de zuidoost-noordwest lopende zandrug. Het gaat om de heuvels 2, 4 en 8, waarbij het niet is te zeggen welke de alleroudste is.

We beginnen met nummer 8, die als ‘tumulus I’ al grotendeels door Modderman was opgegraven en waarvan veertig jaar later het laatste kwadrant alsnog op archeologische wijze is verwijderd. Deze heuvel is in het begin van de Midden-Bronstijd (vanaf 1800 v.Chr) opgericht. De dode voor wie dat gebeurde, was gestrekt op zijn rug begraven in een kuil, zonder bijgiften. Van zijn lichaam was alleen nog een verkleuring (‘lijksilhouet’) over, zachte en harde delen waren volkomen vergaan. Daaroverheen was een plaggenheuvel opgeworpen van 60 cm hoog en 12 m in diameter. In het heuvellichaam bevonden zich nog twee graven, maar ditmaal beide van gecremeerde doden die in een urn waren bijgezet. Het eerste graf dateert uit een latere fase van de Midden-Bronstijd, het tweede uit de Vroege IJzertijd (800-600 v.Chr.). Een paar (menselijke?) botfragmenten uit het tweede bronstijdgraf zijn na

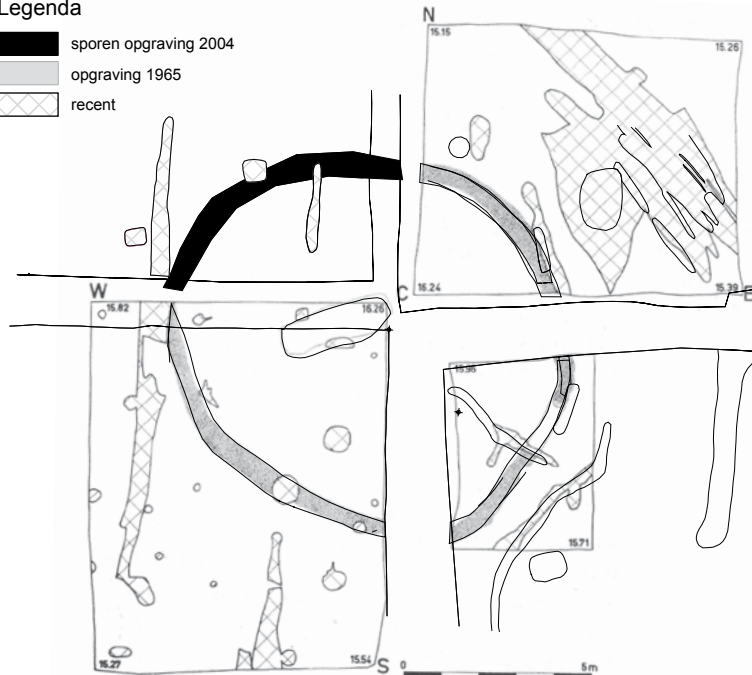
> De rij grafheuvels uit de Midden-Bronstijd 4, 2 en 8 vormen de kern van het complete grafveld van Zevenbergen.

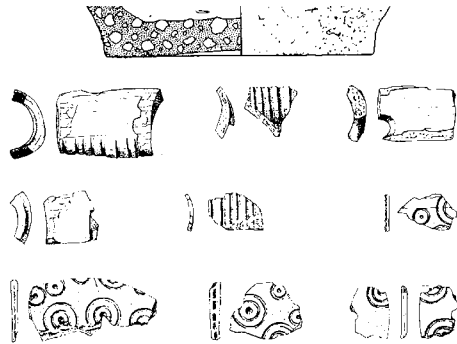

∨ Heuvel 8 is tweemaal opgegraven: voor driekwart in 1965, en voor de rest in 2004. In deze heuvel is het enige 'lijksilhouet' van het grafveld gevonden; zie ook p. 29.

Legenda

- sporen opgraving 2004
- opgraving 1965
- recent

verbranding voorzien van fijne geometrische motieven voordat ze zijn bijgezet. Naar de betekenis van deze opvallende behandeling kunnen we alleen maar gissen.

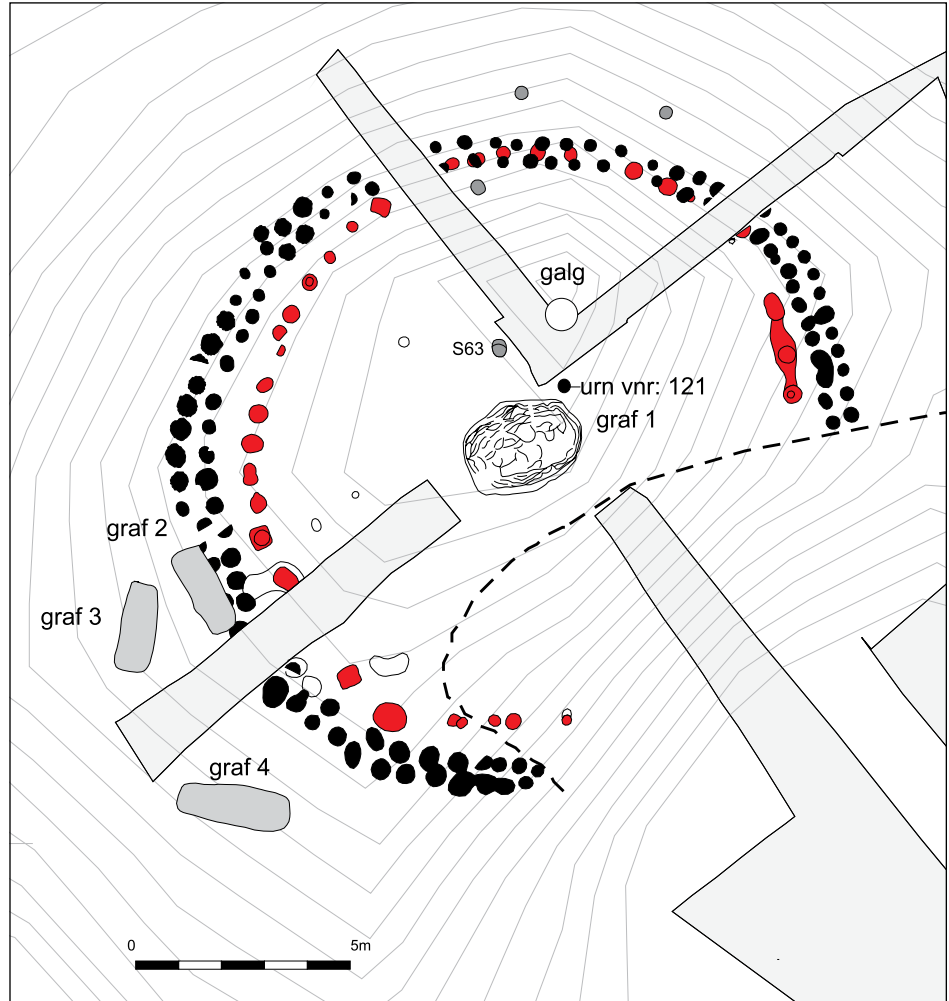
Tussen de drie begravingen zitten steeds perioden van enkele eeuwen. Het is dus wel uitgesloten dat het om verwanten van elkaar gaat. Wél kunnen ze zich natuurlijk als zodanig hebben beschouwd. Dat wil zeggen: zonder te weten wie er wanneer begraven was op welke plek in de heuvel, kunnen de later begraven doden hebben aangenomen dat het om (een) verre voorouder(s) ging. Ter gelegenheid van de laatste begrafenis is een greppel in de voet van de heuvel gegraven.

Ook heuvel 2 is opgeworpen in de Midden- Bronstijd en is vrijwel even groot en hoog. Ook hier was een kuil gegraven, die weliswaar tweemaal groter was dan die in heuvel 8 - 240 bij 220 cm - maar waarin geen spoor is gevonden van enig menselijk lichaam! De opvulling van de kuil bestond, net als de heuvel zelf, uit plaggen. Rondom de heuvel had een krans gestaan van palen die driekwart meter

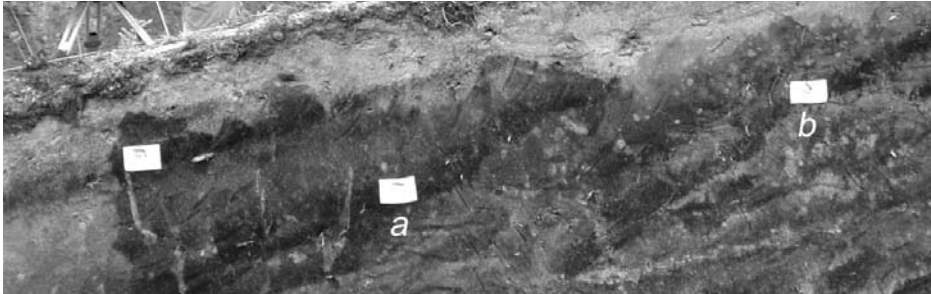
Vondsten uit heuvel 8 (onder, tijdens de opgraving in 2004:) een ruw gevormde urn uit de Midden-Bronstijd en versierde stukjes verbrand bot die daarin werden gevonden.

> Heuvel 2 gaf bij de opgraving verschillende bijzonderheden prijs: twee paalkransen (een enkele, rood, en een latere dubbele, zwart), een grafkuil waarin alleen plaggen lagen en geen stoffelijke resten (graf 1), en middeleeuwse graven (2, 3 en 4) van mensen die hier aan de galg waren opgehangen (zie p. 20).

uit elkaar stonden. Niet lang daarna - het kan om een paar jaar maar ook om tientallen jaren gaan - is een tweede krans, nu van een dubbele rij palen, om de heuvel aangelegd. Nadat die waren verdwenen of weggehaald, is de heuvel opgehoogd met een 60 cm dik pakket plaggen. We mogen aannemen dat dat gebeurde ter gelegenheid van een nieuwe begrafenis in de heuvel, maar daarvan is geen spoor aangetroffen. Net als in heuvel 8 was ook in deze heuvel een urn uit een veel latere periode, de Vroege IJzertijd, bijgezet (zie p. 30).

< Het nemen van botanische monsters uit verschillende lagen van heuvel 2.

Blijft over heuvel 4, die in 1964-65 niet was opgemerkt. In 2004 bleek dat hier in de Midden-Bronstijd een plaggenheuvel van 14,5 m doorsnee en 50 cm hoogte was opgeworpen. Daarna is hij tweemaal opgehoogd, de laatste keer in de Late Bronstijd of de Vroege IJzertijd, waarmee hij was uitgegroeid tot een diameter van 16 m en een hoogte van 60 cm. Daarna is de heuvel bedekt met stuifzand, wat de ontdekking later bemoeilijkte. Geen spoor bij deze heuvel van palen, greppels - en ook niet van graven.

Als we aannemen dat deze drie, bijna even grote heuvels betrekkelijk kort na elkaar zijn opgeworpen, lijkt het of er na het begin van de Midden-Bronstijd een aantal malen een dode is bijgezet - in iedere heuvel éénmaal - waarna het een hele tijd rustig werd op de hei. Want heide bleef het, er gingen geen bomen groeien, wat erop wijst dat het terrein als weidegrond in gebruik bleef. Grazende schapen zorgden ervoor dat jonge boomscheuten en gras geen kans kregen, zodat de grafmonumenten in het zicht bleven.

Nieuwe begravingen: Late Bronstijd en Vroege IJzertijd

Pas in de 11^e of 10^e eeuw v.Chr., misschien wel tweehonderd jaar of meer sinds de laatste begrafenisplechtigheid had plaatsgevonden, begonnen nieuwe generaties het terrein als begraafplaats te gebruiken. Die liggen in het verlengde van het rijtje van drie oudere heuvels, maar hadden een afwijkende vorm: ze waren niet rond, maar ovaal en staan archeologisch bekend als 'langbedden'. Het zijn kenmerkende heuvelvormen voor de Late Bronstijd, het begin van wat archeologen de urnenveldperiode noemen. De heuvels 1 en 6 kunnen op grond van hun langwerpige en C14-dateringen vorm in deze tijd worden geplaatst.

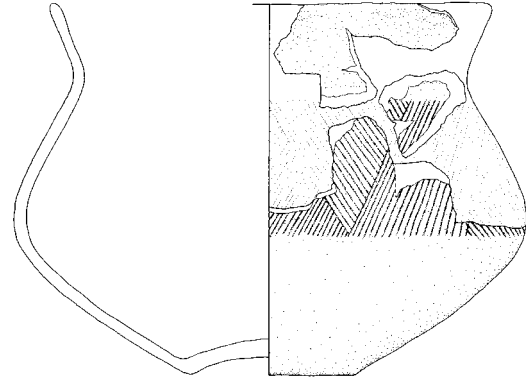
Heuvel 1 was minimaal 23,5 meter lang en 4,7 m breed. Vermoedelijk, want het oostelijk deel was in het verleden erg beschadigd geraakt. Misschien bevond zich juist in dat deel het eigenlijke graf, want in het westelijk deel is niets gevonden. Om de lage (30-50 cm) heuvel was een ondiepe greppel gegraven.

Heuvel 6, indertijd helemaal door Moddermans studenten opgegraven, was iets groter dan 1, dat wil zeggen: de omtrek van de ovale dubbele palenkrans en greppel was 27 bij 7,5 meter. Het monument (dat ten tijde van de eerste opgraving al helemaal was geëgaliseerd) heeft verschillende gebruiksfasen gekend. Ook hier weer ontbrak een graf uit de periode van oprichting, de Late Bronstijd. Wel zaten er scherven en crematieresten in de heuvel uit de Vroege IJzertijd, resten van een latere bijzetting in het heuvellichaam.

Daarmee zijn we toe aan deze belangrijke fase in de geschiedenis van dit grafveld. Hiertoe horen de 'nabijzettingen' in de heuvels 8, 6, 2, 3 en 7 en mogelijk 4, maar ook de sporen van de kleine heuvels 9-12, het urnenveldje dat onverwacht

> De grondsporen van paalkrans en greppel rond het 'langbed' heuvel 6 tekenen zich scherp af in het zand. Deze heuvel, opgeworpen in de Late Bronstijd, was in 1964-65 al door Modderman opgegraven en werd in 2004 nogmaals blootgelegd.

ten noorden van de grotere en oudere heuvels werd ontdekt. We volstaan met de mededeling dat sporen 9 en 12 geen resten van een graf (meer) bevatten, dat binnen de greppel van 10 één urn met crematieresten begraven was, en in graf 11 twee urnen, maar dan weer zonder crematieresten.

Van de nabijzettingen in de oudere heuvels springt die in heuvel 2 eruit. De vrouw op leeftijd die hier was bijgezet, had een aantal (persoonlijke) voorwerpen meekregen waaronder een wetsteen met sporen van rode oker en sieraden van dierlijk bot (zie p. 30). De overige begravingen zijn niet erg spectaculair, maar hun aanwezigheid hangt wel samen met die van de twee grootste heuvels van het hele terrein: 3 en 7, waarvan de laatste al besproken is. Wat is er over nummer 3 te melden?

De 30 meter grote, met een palenkrans omgeven heuvel 3 ligt direct ten noorden van de kleinere graven 9-12 uit dezelfde tijd. Hij bevatte maar twee stukjes verbrand bot (een stukje pijpbeen en een onherkenbaar kleine splinter), maar die lagen wel in combinatie met verschijnselen die sterk aan een graf doen denken. In het centrum lagen een grote, verkoolde eiken plank en nog wat verkoolde stukken hout die van een brandstapel afkomstig zouden kunnen zijn. Verder lagen er vier metalen voorwerpen: twee stukjes brons, waarvan één verbrand, en twee stukjes ijzer. Het onverbrande stuk brons lijkt een fragment te zijn van een mes of zwaard. Ondanks het feit dat deze metaalfragmenten vrijwel onherkenbaar zijn en zwaar door de tand des tijds zijn aangetast, hebben we te maken met bijzondere objecten: metaal komt in graven uit deze tijd niet vaak voor. Ook het merkwaardige *pars pro toto*-karakter van het graf, waarin alleen minieme stukjes van het lichaam en de bezittingen van de dode zijn bijgezet, is uitzonderlijk. Samen met de omvang

^ Pas bij de opgravingen van 2004 werden de sporen gevonden van vier kleine grafheuvels uit de Vroege IJzertijd, waarvan niets meer aan het oppervlak te zien was. Linksboven: de kringgreppel rond graf 10, daarnaast: een versierde urn uit dit graf (diameter: 24 cm).

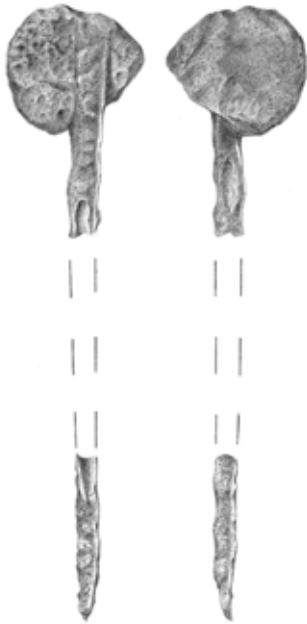
> Doordat bij de opgraving van heuvel 3 voor het eerst alle plaggensporen afzonderlijk werden opgetekend, ontstond niet alleen een gedetailleerde tekening die veel informatie opleverde over de opbouw van de heuvel, maar ook een kaleidoscopisch beeld.

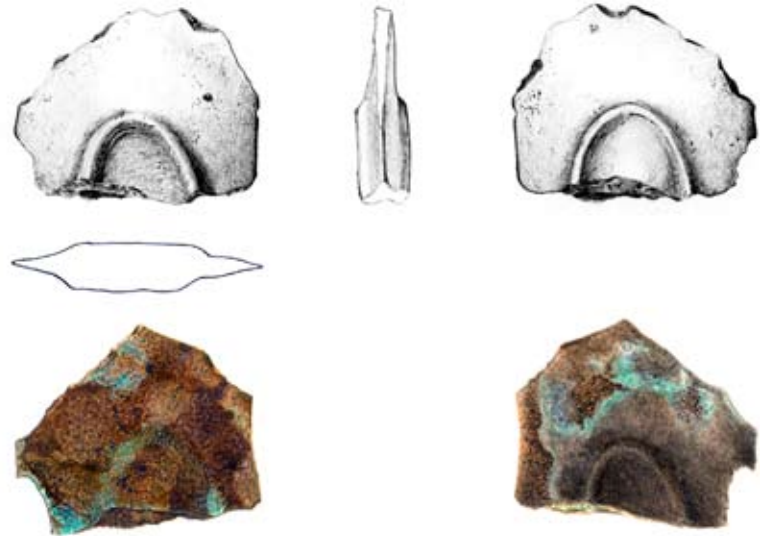

< Het merkwaardige graf in heuvel 3 - als het een graf is - bevatte een verkoolde plank, gekapt uit een reusachtige eik die ooit een diameter van meer dan twee meter heeft gehad.

van de heuvel leidt dit tot de conclusie dat hier een persoon met een hoge status is begraven, of liever: werd herdacht, want veel is er dus niet van hem in het graf terechtgekomen. Wat voor iemand hij/zij geweest kan zijn, komt in het volgende hoofdstuk ter sprake, wanneer we een vergelijking trekken tussen deze grote heuvel, zijn buurman, Heuvel 7, en de honderden meters verderop liggende reuzenheuvel van de Vorst van Oss.

^ Nauwelijks te determineren fragmenten van bijzondere voorwerpen uit heuvel 3. Alleen de kop van een (haar)speld is enigszins herkenbaar. Het fragment rechts op p. 47 moet van een wapen - een zwaard, bijl of dolk - zijn geweest (schaal: 1:1).

Palen op een rij

Doordat het grafveld niet alleen met proefsleuven, maar vervolgens ook in grote vlakken kon worden opgegraven, kwamen er méér grondsporen aan de oppervlakte dan alleen die van de grafheuvels, zoals in 1964-65. De kringgreppels van het urnenveld kwamen al ter sprake, maar opmerkelijker waren de sporen van vijf rijen palen die het terrein doorkruisten. Drie ervan zijn vrij kort, maar de andere twee hebben een lengte van 70, respectievelijk 110 m. De onderlinge afstand tussen de palen was per rij vrij regelmatig en varieerde van 1,6 en 3 m, met af en toe een hiaat. De palen zelf waren nogal fors, zo'n 20-30 cm in doorsnee, en wel 80 cm in de grond ingegraven. Over het algemeen lopen de rijen recht, met kleine afwijkingen. Hun oriëntatie en locatie lijken te maken te hebben met de aanwezige grafheuvels, in die zin dat ze de ruimtes tussen de heuvels lijken onder te verdelen. Nooit raakt een rij een heuvel, en nooit is een rij op het centrum van een heuvel georiënteerd.

Op een paar plekken ligt een kleine structuur van twee of vier palen naast een palenrij, waarbij de tweepalige constructies ook geïntegreerd zouden kunnen zijn geweest met de rij en zodoende ook uit vier palen zouden hebben bestaan. Wat waren dit? Ze lijken op vierpalige graanschuurtjes die uit de IJzertijd bekend zijn, maar als ze daar al aan refereerden, zal dat met een rituele en niet met een agrarische bedoeling zijn geweest. Met hun maximaal 2 bij 2 m oppervlak zouden ze ook

wat klein zijn geweest voor een graanschuur. Vanwege hun ligging in het grafveld wordt wel gedacht aan platforms waarop dode lichamen een bepaalde periode werden neergelegd om grotendeels te vergaan alvorens te worden gecremeerd. Maar zo'n gebruik laat archeologisch geen enkel spoor na.

De datering is trouwens ook ongewis, maar de onderzoekers nemen aan dat de palenrijen zijn opgericht in de dynamische eindfase van het dodenlandschap van Zevenbergen, de Vroege IJzertijd. In die periode zijn veel 'verlaten' dodenlandschappen opnieuw in gebruik genomen. In het volgende en laatste hoofdstuk zoeken we naar een verklaring voor dit verschijnsel, in combinatie met de sociale en culturele ontwikkelingen van die tijd. De dode van euvel 7, met wie ons verhaal begon, gaat ons daarbij voor.

^ De uitgegraven sporen van de 110 meter lange palenrij (P1) uit de Vroege IJzertijd die het grafveld doorkruisen. Rechts zijn de sporen van een kleine vierpalige structuur te zien. Was dit een ceremonieel gebouwtje of een platform waarop dode lichamen werden opgebaard? De twee paalspooren naast de rij, links van het midden, zouden een soort 'toegangspoort' in de rij palen kunnen hebben gevormd.

> De lange palenrij (P1) vanuit de lucht, met in het verlengde daarvan (onder) de kortere rij P2. Links ligt de grotendeels opgegraven heuvel 3.

Hoofdstuk 4

Prins onder plaggen

Beslagen met brons

Het eerste wat de ploeg Leidse archeologen opviel toen ze begonnen met hun onderzoek van Heuvel 7, waren de scherp getekende bodemsporen van grote plaggen. Die hadden ze drie jaar eerder al opgemerkt bij de even grote heuvel 3. Omdat die inmiddels met de C14-methode was gedateerd in de periode rond 600 v.Chr., de Vroege IJzertijd, was het aannemelijk dat Heuvel 7 een tijdgenoot was. Latere vondsten, zoals een fragmentje (onherkenbaar) ijzer, de *Schräghals*-urn en de uiteindelijke C14-dateringen van het houtskool onder de heuvel bevestigden de ijzertijd-datering. Wat bij dat alles onduidelijk bleef, was de interpretatie van de vondsten uit de kern van de heuvel: de verkoolde houtresten, de fragiele bronzen voorwerpen die voorzichtig uit het zand waren gepeuterd en een paar stukjes verbrand bot. Wat zeiden die over degene voor wie het monument was opgericht?

De botresten maken ons weinig wijzer. Er is een stukje spaakbeen herkend, maar verder zijn ze te klein en gefragmenteerd om de leeftijd en het geslacht van de dode

te kunnen bepalen. Meer is er bekend over de persoon van wie de resten waren bijgezet in de in hoofdstuk 1 genoemde *Schräghals*-urn. Die bevond zich in het centrum van de heuvel, boven de brandstapelresten en daarvan gescheiden door een laag plaggen. Aanvankelijk dachten de archeologen aan een nabijzetting, een latere begraving zoals we die vaker hebben gezien in de heuvels van Zevenbergen. Maar omdat deze urn zo precies in het centrum is geplaatst en niet op een willekeurige plek in het heuvellichaam, rezen er toch twijfels. Bovendien lijken de ondefinieerbare stukjes bot uit de

∨ De door dassen onthalsde *Schräghals*-urn uit Heuvel 7, met de vulling er nog in. In het laboratorium werden hieruit de resten van een volwassen man geborgen.

< Schoongemaakte en geconserveerde bronzen krammen, een paar van de meer dan 500 stuks die in Heuvel 7 werden gevonden. Linksonder is te zien dat de krammen dicht tegen elkaar waren ingeslagen. De puntjes zijn niet omgebogen, en het materiaal waarop de krammen bevestigd waren, moet dan ook vrij dik zijn geweest.

brandstapel wat verbrandingsgraad betreft, op de stukken bot in de urn. En daarvan is wél iets te zeggen. Ze behoren toe aan een man van tussen de 23 en 40 jaar oud. Hoewel het niet met volkomen zekerheid te zeggen is, gaan de archeologen er vanuit dat het deze man is die op de brandstapel is gecremeerd. Na de verbranding zijn diens botten voor het grootste deel uit de stapel gevist, is de stapel zelf afgedekt met plaggen, zijn de botresten in een urn gedaan en is die urn weer begraven tussen de plaggen op de brandstapel.

Als deze reconstructie klopt, was de man waarschijnlijk ook de eigenaar van het complex kleine bronzen voorwerpen die tussen de brandstapel zijn gevonden. Zoals op p. 14 werd beschreven, verzamelden de archeologen tijdens de opgraving honderden bronzen dopjes. De medewerkers van bureau Restaura troffen er bij het uitprepareren van de gelichte blokken grafheuvelaarde nog meer aan. Er zijn nu zo'n 525 dopjes van 3 - 5 mm doorsnee geteld, en negen grotere met een doorsnee van 10 mm. Oorspronkelijk zullen er nog wel (veel) meer zijn geweest. Ze waren allemaal mee verbrand op de brandstapel. Aan de buitenkant lijken ze vertind te zijn geweest, zodat ze in hun oorspronkelijke staat als zilver moeten hebben geschitterd.

Aanvankelijk dachten de archeologen dat het sieraden waren en dat ze hier misschien een 'vorstin' of 'prinses' van Oss' op het spoor waren. Die gedachte werd versterkt door de bronzen ring die bij de opgraving was gevonden en waarvan er door

> Deze bronzen ring werd al tijdens de opgraving ontdekt. In het restauratie-atelier kwamen er nog meer te voorschijn. Waarschijnlijk zijn het onderdelen van paardentuig.

Restaura nog verschillende werden ontdekt in de gelichte blokken. Een nadere beschouwing wijst toch iets anders uit. De dopjes zijn allemaal voorzien van twee kleine uitsteeksels. Het zijn dus een soort sierkrammen, goed te vergelijken met beslagstukjes die we ook vandaag wel aantreffen als versiering van dierenhalsbanden of stoere leren kleding. Bij het onderzoek van Restaura was op röntgenopnamen te zien dat er dopjes dicht tegen elkaar in rijen gerangschikt lagen, wat deze opvatting bevestigt. Ook werden er in zes van de negen grotere dopjes sporen gevonden van ander materiaal, dat heel goed leer zou kunnen zijn. Van lang niet alle dopjes zijn de puntjes omgebogen, en het zal dan ook om (heel) dik leer zijn gegaan. In combinatie met een andere interpretatie van de bronzen ringen, namelijk onderdelen van paardentuig, gaan de gedachten nu voorzichtig uit naar beslagen paardenriemen. Het probleem is, dat er tot nu toe geen vergelijkbare vondsten bekend zijn, in ieder geval niet uit Nederland. Een enkele parallel is wel bekend uit het gebied waar in die periode meer bijzondere producten vandaan komen: het Hallstatt-kerngebied in het zuidwesten van Duitsland. Maar ook daar is het een grote zeldzaamheid. Als er meer van dit soort pronkstukken zijn geweest, hebben ze door hun fragiele karakter de tand des tijd slecht doorstaan, waardoor ze gemakkelijk over het hoofd kunnen zijn gezien bij opgravingen.

< In alle rust, droog en met goed licht peuteren medewerkers van Restaura vonden uit een van de blokken aarde van Heuvel 7.

Van graafmachine tot röntgenfoto

Een belangrijk deel van de opgraving van Heuvel 7 vond niet in het veld, maar in het laboratorium van restauratie-atelier Restaura plaats, vrij van tijdsdruk en weersomstandigheden. Het werk van deze specialisten begon wel tijdens de opgraving, toen ze met behulp van zelf ontworpen stalen bakken vier blokken grafheuvelgrond lichtten, elk vol nog onbekende archeologische informatie.

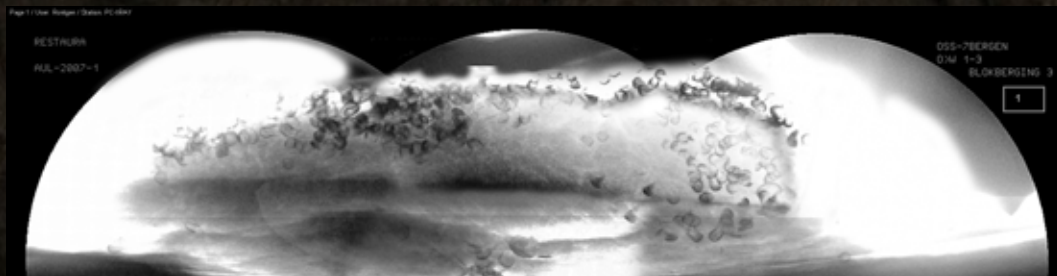
Na het bergen werden de blokken naar het atelier in Haelen gebracht en op speciaal daarvoor gemaakte houten vlonders geschoven. Zo was het mogelijk om vóórdat de voorwerpen in de blokken werden vrijgemaakt, röntgenopnamen te maken. Hiervoor werd een raster van staaldraden met vakken van 10x10 cm over ieder blok aangebracht. Van ieder vak werden röntgenfoto's gemaakt, die naderhand werden gemonteerd tot één compleet beeld van 1:1. Op deze manier konden de restauratoren al veel informatie verkrijgen over de inhoud van de blokken en de positie van de voorwerpen die erin aanwezig waren. Van sommige lagen zijn van twee kanten opnamen gemaakt. Hierdoor ontstond een ruimtelijk beeld waardoor de archeologen ook zicht kregen op de positie van de voorwerpen en eventuele patronen konden herkennen.

De röntgenopnamen maakten onder meer de samenhang duidelijk waarin de bronzen krammen in de bodem terecht waren gekomen.

Met een C-boog mobiele röntgencamera zijn van ieder blok grafheuvelaarde vele tientallen opnamen gemaakt van 10 x 10 cm, die later zijn gemonteerd.

Vervolgens kon het eigenlijke 'graafwerk' beginnen, laag voor laag, net als in het veld. Elke laag werd gefotografeerd en getekend. Er werden monsters genomen van de bodem en houtskoolresten verzameld. De voorwerpen die uit de blokken werden geprepareerd, werden meteen gereinigd en ter versteviging geïmpregneerd. Daarbij zorgden de restauratoren ervoor dat eventuele sporen die aanwijzingen kunnen geven over het materiaal waarop deze ooit bevestigd waren, onbehandeld bleven. Met al deze en andere methoden is veel van de informatie verzameld die in dit boek staat - en het eind van het onderzoek is nog niet bereikt. Het hele project is een goed voorbeeld van integratie van methoden én vraagstellingen in het veld vooraf, en achteraf in het atelier. De conservering is onlosmakelijk met de opgraving verbonden.

Page 11/106 - Restaura / Stalen PC 0807

RESTAURA
RUL-2007-1

055-782638
D/M 1-3
BLOKBEREIK 3

1

Vorstelijke tijdgenoten

Slechts 500 meter ten zuidwesten van Heuvel 7 lag ooit de grootste grafheuvel van heel Nederland: de Vorstengrafheuvel, zo genoemd naar de inventaris die er op een kille februaridag in 1933 werd geborgen. Gemeentearchivaris Cunen, amateur-archeoloog Bloemen uit Wychen en de Leidse museumconservator Bursch lieten zich toen door twee loonwerkers de plek aanwijzen waar ze bij het egaliseren van de hei op metaal waren gestoten. Dat metaal bleek een bronzen vat te zijn, een *situla*, waarin de gecremeerde resten van een oudere man waren bijgezet, samen met een unieke set grafgiften. De *situla*, het rondgebogen ijzeren zwaard met goudbeslag op het gevest en allerlei onderdelen van paardentuig zijn ingevoerd uit het genoemde Hallstatt-gebied ten noorden van de Alpen. Daar raakten de Noord-Europese culturen aan de prille ‘klassieke’ wereld van het Middellandse-Zeegebied. In de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd ontstond hier een zone waar plaatselijke leiders onge-

^ De (bijna) complete grafinventaris van de Vorstengrafheuvel, met als pronkstukken het rond gebogen zwaard met rijk versierd gevest, de paardenbitten en de bronzen situla die het geheel omhulde. Vóór het zwaard liggen de gecremeerde botten van de eigenaar.

kende macht en rijkdom vergaarden. Hun met veel wapens en vaatwerk ingerichte grafkamers, afgedekt door immense grafheuvels, gaven de Duitse archeologen aanleiding om te spreken van *Fürstengräber*, 'vorstengraven'.

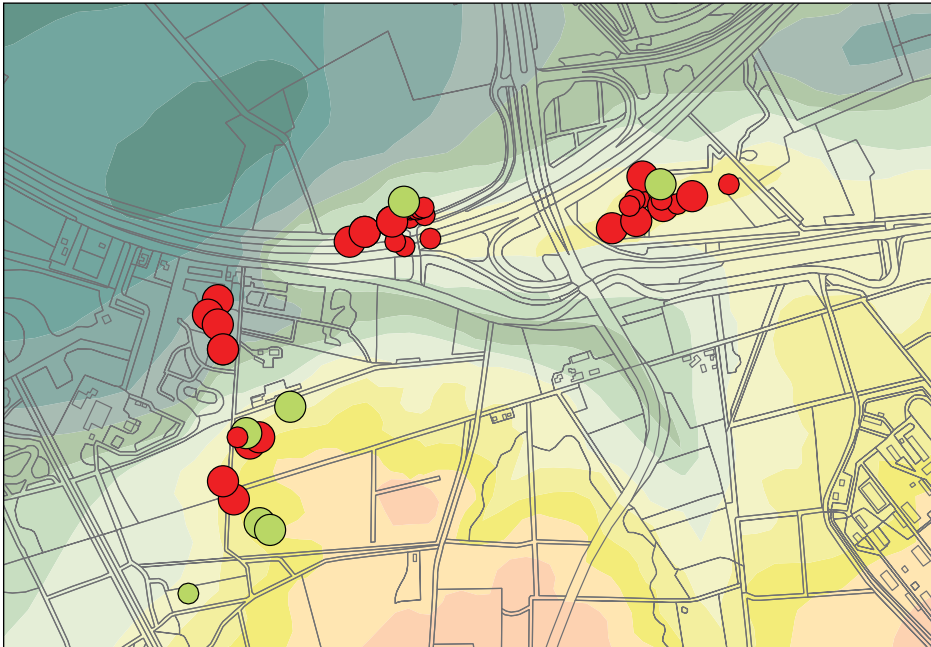
Ten noorden van het Zuid-Duitse kerngebied komen alleen in het Nederlandse rivierengebied voorwerpen voor die daarvandaan afkomstig zijn. Hoewel die vondsten vergeleken met de Duitse topstukken wat mager afsteken, zijn ze voor onze streken bijzonder genoeg om mee te dingen naar de ere naam 'vorstengraf'. De inventaris uit de reuzenheuvel op de Osse hei is daarvan verreweg de meest rijke en indrukwekkende, en het grote 'Mindelheim'-zwaard met zijn met goud versierde greep zou ook in Zuid-Duitsland een grote bijzonderheid zijn. De 'Vorst van Oss' is dan ook een begrip geworden, zeker sinds zijn gecremeerde resten zijn onderzocht. Hij blijkt een zwaarlijvige man van middelbare leeftijd geweest te zijn. Hij leefde rond 600 v.Chr., zo is op te maken uit de voorwerpen die hij in zijn graf

> Weg van de snelweg: de gereconstrueerde Vorstengrafheuvel zoals hij er vandaag de dag bij ligt. Bij de doorsnede is informatie te lezen over de geschiedenis. Onder en boven zijn twee eveneens gereconstrueerde paalkransheuvels te zien waarvan de sporen bij opgravingen in 1935 werden ontdekt. Net als het nabijgelegen grafveld van Zevenbergen lag hier een dodenlandschap met een grote tijdsdiepte.

meekreeg. Die waren onlosmakelijk met zijn persoon verbonden en werden daarom met hem begraven, onzichtbaar voor anderen. De objecten verdwenen uit de gemeenschap en hadden geen betekenis meer zonder hun eigenaar.

Er is begrijpelijkerwijs discussie ontstaan over de herkomst van de Vorst. Was hij een immigrant uit het zuiden, of een plaatselijke potentaat die op de een of andere manier in staat was om zich exotische producten toe te eigenen? Men neemt nu algemeen het laatste aan. Hoe uitzonderlijk groot ook zijn grafmonument mag zijn, en hoe schitterend zijn grafgiften, hij is volgens de toen geldende regionale gebruiken gecremeerd en in een (wel heel bijzondere) urn begraven, temidden van zijn tijdgenoten. Het Vorstengraf ligt namelijk, zo is bij latere opgravingen van de Leidse universiteit gebleken, aan de noordrand van een klein urnenveld uit dezelfde tijd. Het complex rondom het Vorstengraf sloot op zijn beurt aan op een aantal grafheuvels uit de Bronstijd. Eén bronstijdgraf bleek bij het onderzoek in 1997/98 zelfs *onder* de vorstengrafheuvel te liggen. De mensen die de grafheuvel van de Vorst oprichtten, waren zich daar terdege van bewust; zij plaatsten de *situla* met het gebeente van hun leider excentrisch, om de eeuwenoude begraafing te ontzien. Taboe!

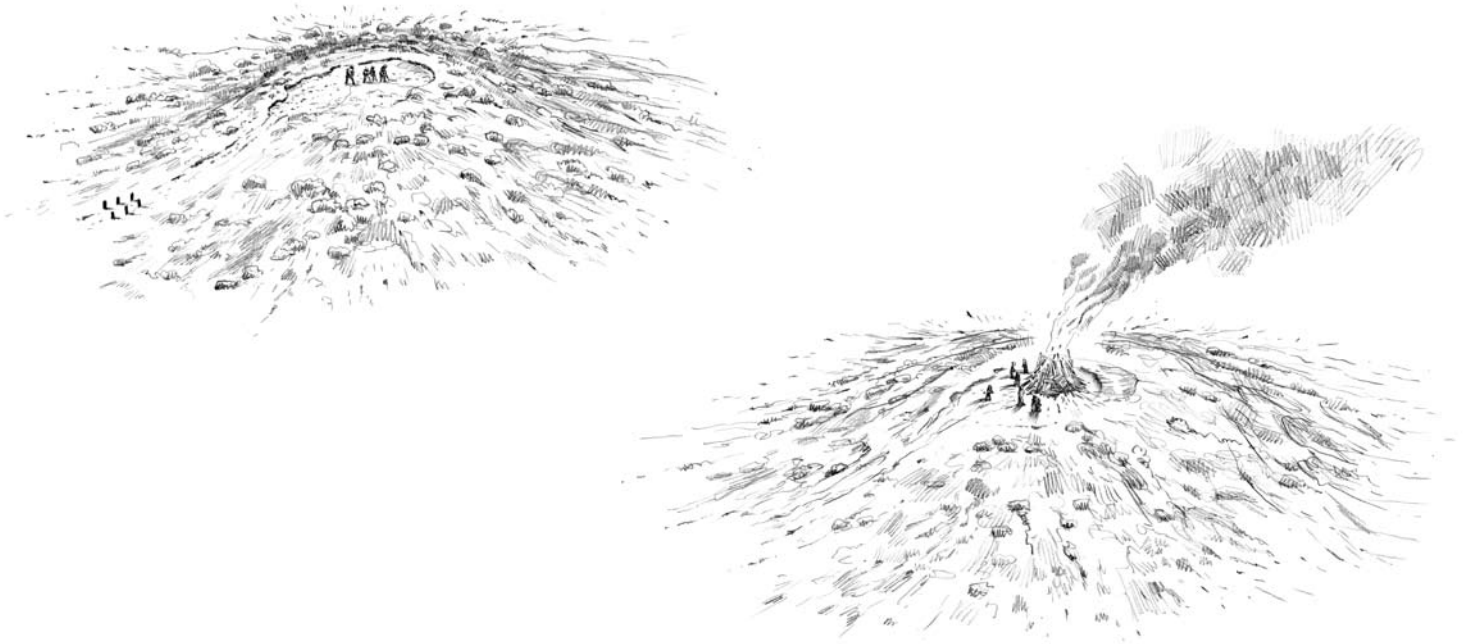
< De grafcomplexen van Zevenbergen (rechts) en rond het Vorstengraf liggen een paar honderd meter uit elkaar. Misschien zijn ze ooit min of meer aaneengesloten geweest, maar door de ingrijpende veranderingen in het landschap in recente tijd is dat niet meer na te gaan.

Deze, nog vrij recente gegevens voegend bij die van het Zevenbergen-onderzoek laat een treffende overeenkomst zien. In dezelfde tijd, de 7^e en 6^e eeuw v.Chr. zijn op zichtafstand van elkaar twee grafvelden ingericht naast veel oudere graven die al eeuwenlang niet meer als begraafplaats dienst deden. Bovendien zijn bij ieder grafveld buitensporig grote heuvels opgericht, waarin de doden met bijzondere voorwerpen zijn bijgezet. Hun status moet enorm zijn geweest binnen de kleine agrarische gemeenschappen.

Doordat geen van deze elitegraven op het decennium nauwkeurig te dateren is, weten we niet of deze mannen (dat zijn het vrijwel zeker alle drie geweest) elkaar ook (kunnen) hebben gekend. Concurrenten zullen het niet geweest zijn, eerder bondgenoten of zelfs verwanten. Hun graven en die van hun 'gevolg' zouden anders niet zo dicht bij elkaar hebben gelegen. We mogen de grafvelden van Zevenbergen en Vorstengraf wel beschouwen als één samenhangend dodenlandschap, al kunnen de beide clusters wel verschillende subgroepen vertegenwoordigen. Een archeologisch probleem is, dat niet meer is na te gaan wat precies de ruimtelijke relatie tussen de clusters was. De ruimte die er nu tussen ligt, wordt ingenomen door de snelwegen en is in archeologisch en landschappelijk opzicht verwoest. We zullen daardoor nooit zeker weten of het Zevenbergen-grafveld zich nog verder westelijk uitstrekte, en zo ja, of de clusters elkaar raakten.

De leden van de verschillende groepen gingen in ieder geval volkomen anders om met de lichamen van de mannen die hen tijdelijk leidden. De grafgiften van de 'Vorst' kwamen al aan de orde: het bronzen vat, de paardenbitten en het grote zwaard. Hoewel ze in Nederland nooit eerder of later in deze combinatie zijn aangetroffen, de *situla* de grootste van Nederland is en het 'Mindelheim'-zwaard volkomen uniek voor ons land, hebben al deze vondsten tegenhangers op andere vindplaatsen. Voor de set voorwerpen uit heuvel 3 is veel moeilijker een parallel te vinden, nog afgezien van het merkwaardige *pars pro toto*-karakter van de bijzetting. De honderdvoudig beslagen riemen, kledingstukken of wat het ook zijn van de dode in Heuvel 7 zijn tenslotte zonder parallel. Dat deze stukken ook van ver zijn ingevoerd, is wel zeker.

De Vorst van Oss kent nog steeds zijn gelijke niet. Maar dat zijn veel geheimzinniger tijdgenoten van de Zevenbergen qua status met hem te vergelijken waren, mogen we gerust aannemen. Dat hun drie zo verschillende maar toch vergelijkbare graven zo dicht bij elkaar liggen, is volkomen uniek voor de Nederlandse archeologie.

De mensen die zorgden voor de graflegging van de 'man van Heuvel 7' hadden de plaats van handeling zorgvuldig uitgekozen. Van een al bestaand natuurlijk duin maakten ze de top vrij van vegetatie en egaliseerden hem (boven). Een poortje van palen markeerde het pad naar de grafplaats. Vervolgens legden ze daar een brandstapel aan en cremeerden er het lichaam van de man die tijdens zijn leven ongetwijfeld hun leider was geweest (rechts).

Nadat ze de meeste beenderresten uit de uitgebrande, afgekoelde brandstapel hadden verzameld, overdekten de nabestaanden de brokken houtskool en de mee verbrande grafgiften met dikke plaggen, die ze dakpansgewijs opstapelden (links). Tenslotte begroeven ze de urn met de botresten boven de brandstapel (onder) en dekten het geheel af. Door gebruik te maken van de bestaande hoogte, werd de indruk gewekt van een grote grafheuvel, zoals de nabijgelegen heuvel 3. In feite hadden de 'bouwers' van Heuvel 7 het zich betrekkelijk gemakkelijk gemaakt en met weinig moeite een groot effect bereikt.

De graven op de Maashorst: een korte biografie

Het wordt tijd om te proberen de dode van Heuvel 7, zijn machtige en eenvoudige tijdgenoten en het gewijde heidelandschap op de Maashorst met elkaar in verband te brengen. Archeologen zien de mensen van vroeger niet meer als makers en bezitters van bijzondere voorwerpen en aanhangers van zonderlinge gebruiken; ze gaan ervan uit dat zij, net zoals wij, hun leven en hun wereld bewust inrichtten volgens bepaalde principes en aannames. Het is aan de archeoloog van nu om die te trachten te achterhalen - zonder dat hij ooit zal kunnen toetsen of zijn veronderstellingen kloppen.

Ergens aan het eind van het derde millennium heeft een groep mensen de Maashorstrand uitgekozen als locatie voor een grafheuvel, de 'klokbekerheuvel' die niet ver van het Vorstengraf ligt. Misschien dat ze werden aangetrokken door speciale kenmerken van dit terrein, misschien dat ze een visuele claim wilden leggen op het hele gebied dat nog niet zo lang in cultuur was gebracht. Het graf bleef eeuwen alleen op de hei liggen, tot na 1800 v.Chr. achter elkaar grafheuvels verreesen, bij Zevenbergen en westelijk daarvan, daar waar later het vorstengraf zou verrijzen. Deze waren veel prominenter in het landschap aanwezig dan de neolithische heuvel, en voor de graven bij Zevenbergen was heel bewust het hoogste punt in het landschap uitgezocht. Eens in de zoveel generaties werd er nog iemand begraven in de heuvels, waarbij we niet weten waarom hij/zij wel, en alle anderen niet. Mogelijk kwam hun status alleen al tot uiting doordat ze op deze speciale locatie werden begraven.

Na circa 1300 v.Chr. vonden er enkele honderden jaren lang geen begrafenissen plaats. De heide bleef bestaan, de grafheuvels ook, maar of ze nog een rituele rol speelden voor de bewoners van de streek is volkomen onduidelijk.

Dan breekt na 1100 v.Chr. de urnenveldenperiode aan. Er worden weer graven aangelegd op de hei, in het verlengde van de eeuwenoude rij heuvels. Nog weer enkele eeuwen later, in de Vroege IJzertijd, bloeit het gebruik van het oude grafveld nog eenmaal krachtig op. Sommige mensen worden bijgezet in de buurt van de doden, die nu meer dan vroeger als 'de voorouders' worden gezien. Anderen worden zelfs begraven in de oude grafheuvels. Van de leiders van de kleine gemeenschappen wordt de status sterker uitgedrukt dan ooit tevoren. Zij maken deel uit van uitgebreide en prestigieuze sociale netwerken die hun al even prestigieuze zaken kunnen bezorgen: brons, ijzer, zwaarden, wagens, opsmuk voor hun paarden, bronzen vaten om wijn uit te drinken. Dat plotseling verschijnen van de Hallstatt-importstukken

∨ *Het complete grafveld van Zevenbergen. De opgravings-sleuven en -olakken zijn in wit aangegeven (afgezien van de later opgegraven Heuvel 7).*

in onze streken is misschien een gevolg, maar misschien ook de oorzaak van sociale verschuivingen. We weten dat niet, en we weten ook niet langs welke wegen de Nederlandse 'vorsten' hun bezittingen en positie hebben kunnen veroveren.

Het is een opvallend stel, deze Osse elite: de man van wie maar enkele stukjes van hemzelf en zijn kostbaarheden zijn bijgezet, de man die met zijn zwaard in zijn grote mengvat is begraven, en de man met de bronsbeslagen attributen. Zij worden mogelijk beschouwd als de volgende in een lange reeks machtige voorouders, waarvan het de dan levende mensen helemaal niet interesseert dat die soms eeuwenlang verbroken is geweest. In het kader van nieuwe denkbeelden over de maatschappij, de levende wereld en die van de voorouders en hogere machten is het denkbaar dat de mensen het voorouderlijk terrein opnieuw indelen, en daarbij gebruik maken van de palenrijen. Ook de twee- en vierpalige bouwseltjes moeten daarin een rol hebben gespeeld, al kan niemand zeggen welke.

Niet lang na hun dood, in de loop van de 6^e eeuw v.Chr., houdt men vrij plotse-ling op met het begraven op deze hei, het grote rituele terrein waarin zoveel energie is gestoken. Waarom? Misschien hebben gebeurtenissen ver hiervandaan daar de aanzet toe gegeven. Het Hallstatt-kerngebied verschuift van Zuidwest-Duitsland naar Noordoost-Frankrijk, wat kan betekenen dat ook de netwerken van de Osse vorsten ruw werden verstoord. Er komen anderen voor in de plaats, maar het evenwicht is zoek, en het is niet meer gepast, misschien wel taboe, om de doden bij deze voorouders te begraven. We zullen er nooit helemaal achter komen. Maar nieuwe vondsten kunnen onverwachte nieuwe inzichten opleveren. Dit boek staat vol voorbeelden daarvan.

^ (p. 64&65) *Het is moei-lijk ons vandaag de dag een voorstelling te maken van de Zevenbergen in de IJzertijd, doordat het landschap onherkenbaar is veranderd. Op deze reconstructietekening is de situatie in de Vroege IJzertijd weergegeven, gezien vanuit het oosten. Afgebeeld zijn de verschillende palenrijen en de paalcirkel rond heuvel 3 (iets rechts van het midden). Op de voorgrond ligt Heuvel 7. Het terrein zelf is met heide begroeid, terwijl in de omgeving nog veel bos groeit. Het vermoedelijke nederzettingsterrein ligt in het zuiden (links). Het is natuurlijk niet zeker of de palenrijen niet hebben doorgelopen, of ze allemaal tegelijkertijd zichtbaar zijn geweest, en of de palen niet op de een of andere manier bewerkt of met elkaar verbonden waren. Rechts op de achtergrond ligt de heuvelgroep rond het Vorstengraf.*

Nawoord

De geschiedenis van het terrein dat bekend staat als de Zevenbergen, is te verdelen in een paar lange perioden van ieder duizend jaar of meer, en een betrekkelijk korte van nog geen eeuw lang. Afgezien van de vorming van de diepere ondergrond en de bovenlaag van het landschap is het gebied een tijd lang begroeid geweest met een prehistorisch oerwoud. Dat bos is ergens in het derde millennium v.Chr. voor een groot deel ontgonnen, waarna het terrein een tijd gediend lijkt te hebben als akker- en weidegrond. Nadat aan het eind van dat millennium een eerste grafheuvel was opgericht, volgden er meer, zij het met soms grote tussenpozen, in de Brons- en IJzertijd. Rond 600 v.Chr. lag hier een dodenlandschap dat van grote betekenis moet zijn geweest in het spirituele en sociale leven van de bevolking. De elite van die bevolking had tijdens haar leven de beschikking over exotische voorwerpen, en kreeg na de dood grafmonumenten zoals die nog nooit waren opgericht. Hoe lang men met ontzag naar die graven heeft gekeken, is niet na te gaan; niet heel lang na hun dood werd hier de laatste bewoner ter aarde besteld, en na verloop van tijd gingen het terrein en de oude graven een minder prominente rol spelen. Van de late Prehistorie tot in de Napoleontische tijd, een periode van 2300 jaar, was het een heideveld waar schapen graasden en waar mensen alleen kwamen als dat nodig was. De goed zichtbare heuvels dienden daarbij als oriëntatiepunt, wat blijkt uit de vele karrensporen die langs de heuvels zijn aangetroffen. Niemand echter zag ooit nog voorouderlijk graven in de oude heuvels, eerder ‘taboe’ plekken waar demonische krachten huisden. Galgen werden opgericht op de heuvels, en de ongelukkige gehangenen werden op deze heidense plaats begraven, ver weg van het christelijke centrum. Pas door de aandacht van archeologische zijde, vanaf het begin van de 20ste eeuw, werden de heuvels gezien als bron van cultuurhistorische informatie; het terrein zelf verloor daarentegen iedere landschappelijke aantrekkelijkheid.

Tenslotte werden bij de opgravingen van 2004 en 2007 de laatste restanten (op een paar delen na) van de eeuwenoude heuvels voorgoed opgeruimd. Daarvoor kwamen overzichten van belangrijke gegevens in de plaats, en ook reconstructies van de heuvels zelf die daardoor ook in de toekomst in de herinnering en beleving kunnen blijven bestaan. Door de snelwegen die het gebied doorkruisen, is het echter lastig voor de bezoeker om zich voor te stellen, hoe de graven van drie ‘vorsten’ en hun voorouders nog maar honderd jaar geleden het lege landschap domineerden. Hopelijk helpt dit verhaal daar een beetje bij.

Verder Lezen

De meeste informatie in dit boekje is ontleend aan:

- Fokkens, H., R. Jansen en I.M. van Wijk (red.), 2009: Oss-Zevenbergen, de langetermijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld, Archol-rapport 50, Leiden.
- Verwers, G.J., 1966: Tumuli at the Zevenbergen near Oss gem. Berghem prov. Noord-Brabant, Analecta Praehistorica Leidensia 2, Leiden.

Voor een algemener publiek staat over de grafvelden rond Oss veel te lezen in:

- Fokkens, H., 1997: Op zoek naar Hans Joppen. Een speurtocht naar het vorstengraf van Oss. Oss/Leiden.
- Fokkens, H. en R. Jansen, 2004: Het vorstengraf van Oss. Een archeologische speurtocht naar een prehistorisch grafveld, Utrecht.
- Ginkel, E. van, en L. Theunissen, 2009: Onder heide en akkers. De Archeologie van Noord-Brabant (hoofdstukken 5 en 6), Utrecht.
- Ginkel, E. van en L. Verhart, 2009: Onder onze voeten. De Archeologie van Nederland (hoofdstuk 9), Amsterdam.
- Jansen, R., L.P. Louwe Kooijmans (red.), 2007: Van contract tot wetenschap. Tien jaar archeologisch onderzoek door Archol bv 1997-2007, Leiden.
- Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens en A.L. van Gijn (red.), 2005: Nederland in de Prehistorie (hoofdstuk 19), Amsterdam.

Illustratieverantwoording

Archol bv, Leiden: 4, 8, 12, 20, 21, 24a, 31, 36, 37, 39 (onder), 40 (onder), 41, 42, 44 (links), 48, 49, 58, 68

Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden: 29, 39 (boven), 40 (boven), 45, 63

Quentin Bourgeois, Leiden: 6, 14, 15, 34, 46 (links), 43, 50, 53, 67

Restaura, Haelen: 13, 51, 52, 54, 55,

L. van den Brand: 26

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden: 27 (onder), 33, 56

Daan Scholte/collectie Stadsarchief Oss: 23, 24b

Topografische Dienst Emmen: 21

Martin Valkhoff, De Heen: 1, 3, 60-61

Ulco Glimmerveen, Dwingeloo: 64-65

Jan-Willem de Kort: 25, 27 (boven)

Eric van Driel, Universiteit Leiden: 28, 46 (rechts), 47

Raf Timmermans, Leiden: 30, 44 (rechts)

Richard Jansen: 57

Prins onder Plaggen

Eenvoudige boeren met wat akkers en koeien, mensen die min of meer gelijk waren aan elkaar en vreedzaam leefden. Dat is het beeld dat de meeste opgravingen ons bieden van de prehistorische samenlevingen in Nederland. Maar dat is schijn: ook toen waren er statusverschillen en had de één meer macht dan de ander. Een treffend voorbeeld is de periode rond 600 voor Christus, de Vroege IJzertijd. In het Nederlandse riviereengebied leefden toen mannen die contacten hadden met beschavingen in Midden-Europa en van daar kostbare en prestigieuze voorwerpen wisten te verkrijgen. De 'Vorst van Oss' is de bekendste van deze exclusieve groep.

Recent onderzoek van het bijna vergeten grafveld van Zevenbergen bij Oss heeft aangetoond dat de Vorst minstens twee gelijkwaardige tijd- en streekgenoten had. Eén van hen is de hoofdpersoon van dit boek. Lees hoe archeologen het geheim van zijn uit plaggen opgebouwde graf stukje bij beetje ontrafelen, en welke vragen er voor hun opvolgers overblijven.

Quadrant n°. 1

Bestelnummer: SSP53280001

69389136

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-035-8

9 789088 900358 >